

Історичний часопис
з богемістики і словакістики

випуск 6

ПОЛІТИЧНЕ
ЗАКУЛІСНЯ ВІЙНИ
ТА МИРУ В ІСТОРІЇ
СЛОВАКІВ І ЧЕХІВ

**ІСТОРИЧНИЙ ЧАСОПИС
З БОГЕМІСТИКИ І
СЛОВАКІСТИКИ**

Випуск 6

**ПОЛІТИЧНЕ ЗАКУЛІСНЯ ВІЙНИ
ТА МИРУ В ІСТОРІЇ
СЛОВАКІВ І ЧЕХІВ**

Ужгород 2017

MINISTERSTVO ŠKOLSTVA A VEDY UKRAJINY
ŠTÁTNA VYSOKÁ ŠKOLA
“UŽHORODSKÁ NÁRODNÁ UNIVERZITA”
CENTRUM HISTORICKÝCH ŠTÚDIÍ Z BOHEMISTIKY
A SLOVAKISTIKY
KOMISIA HISTORIKOV UKRAJINY A SLOVENSKA

HISTORICKÝ ČASOPIS Z BOHEMISTIKY
A SLOVAKISTIKY

Číslo 6

POLITICKÉ ZÁKULISIE VOJNY A MIERU
V DEJINÁCH SLOVAKOV A ČECHOV

Užhorod
Vydavateľstvo TIMPANI, 2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЦЕНТР ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ З БОГЕМІСТИКИ
І СЛОВАКІСТИКИ
КОМІСІЯ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ І СЛОВАЧЧИНИ

ІСТОРИЧНИЙ ЧАСОПИС З БОГЕМІСТИКИ
І СЛОВАКІСТИКИ

Випуск 6

ПОЛІТИЧНЕ ЗАКУЛІССЯ ВІЙНИ
ТА МИРУ В ІСТОРІЇ СЛОВАКІВ І ЧЕХІВ

Ужгород
Видавництво ТІМРАНИ, 2017

ББК 63. 3 (УКР)5
УДК 94 (477. 87)

Редакційна колегія:

Ліхтей Ігор Михайлович, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор, Ужгород); **Боряк Геннадій Володимирович**, доктор історичних наук, професор, чл.-кор. НАН України (Київ); **Віднянський Степан Васильович**, доктор історичних наук, професор, чл. -кор. НАН України (Київ); **Вегеш Микола Миколайович**, доктор історичних наук, професор (Ужгород); **Вовканич Іван Іванович**, доктор історичних наук, професор (Ужгород); **Гайдош Маріан**, кандидат історичних наук, доцент (Кошиці, Словачька Республіка) **Гарбульова Любиця**, кандидат історичних наук, доцент (Пряшів, Словачька Республіка); **Доубек Врагислав**, кандидат історичних наук, доцент (Прага, Чеська Республіка); **Коня Петер**, кандидат історичних наук, професор (Пряшів, Словачька Республіка); **Кріль Михайло Михайлович**, доктор історичних наук, професор (Львів); **Серапіонова Єлена Павлівна**, доктор історичних наук, професор (Москва, Російська Федерація); **Товтин Яна Іванівна**, кандидат історичних наук, доцент (Ужгород); **Шворц Петер**, кандидат історичних наук, професор (Пряшів, Словачька Республіка); **Шніцер Ігор Омелянович**, кандидат історичних наук, доцент (Ужгород).

Упорядник: І. М. Ліхтей

Рецензенти: *Адам Ян* – кандидат історичних наук, доцент Інституту історії Філософського факультету Пряшівського університету у Пряшеві (Словачька Республіка).

Віздал Маріан – кандидат історичних наук, доцент Інституту історії Філософського факультету Пряшівського університету у Пряшеві (Словачька Республіка).

Рекомендовано до друку на засіданні Комісії істориків України і Словаччини (протокол № 3 від 2 липня 2016 р.).

ISBN 978–617–596–053–0 (серія)
ISBN

© Центр історичних студій з
богемістики і словакістики ДВНЗ
“УжНУ”, 2016
© Автори статей, 2016
© Ліхтей І. М. упорядкування, 2016

ЗМІСТ

СТАТТІ	7
<i>Павло Пеняк. Йозеф Скутіл та вивчення кам'яного віку Закарпаття</i>	7
<i>Litviaková Zuzana. The find of barrel-shaped vessel from bronze age settlement in Hoste (sw Slovakia) and its context</i>	14
<i>Ярослав Андрусак. Вплив реформаційного руху на політичні відносини в Чеському королівстві за правління Людовіка II Ягеллона</i>	30
<i>Віктор Мельник. Чесько-німецький етнополітичний конфлікт в середині ХХ століття</i>	42
Матеріали Міжнародної наукової конференції “Україна і Словаччина на початку Другої світової війни: міфи, реалії, пам'ять”	71
<i>Степан Віднянський. Світ напередодні Другої світової війни: історіографічні інтерпретації початку війни</i>	71
<i>Іван Боровець. Березнева криза 1939 року та проголошення незалежності Словацької держави</i>	81
<i>Ігор Ліхтей. Дипломатичний дискурс радянсько-словацьких відносин у 1939–1941 роках</i>	100
<i>Юрій Данилець. Канонічні проблеми православної церкви на Закарпатті та в Східній Словаччині напередодні та в роки Другої світової війни</i>	118
<i>Олександр Лисенко. Український чинник на початковому етапі Другої світової війни</i>	134
<i>Валерій Грицюк. Підготовка та проведення наступальної операції Українського фронту у вересні 1939 року</i>	147
<i>Тетяна Пастушенко. Початок Другої світової війни у спогадах жителів Закарпаття: за матеріалами усноїсторичних проектів</i> ...157	

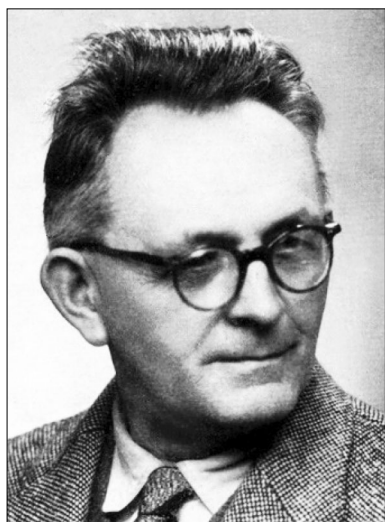
РЕЦЕНЗІЇ	171
<i>Kónyová Annamária. Kapitoly k dejinám reformovanej cirkvi na Východnom Slovensku. – Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej university, 2015. – 164 s. (Ігор Ліхтеї)</i>	171
<i>Rovenský Jozef – Vitek Peter – Harbuľová Ľubica – Vajó Július – Čech Pavel – Bernadič Marián. Ruskí a ukrajinskí lekári v Česku a na Slovensku. – Bratislava: Slovak Academic Press, 2016. – 75 s. (Ігор Ліхтеї)</i>	172
<i>Петрушенко О. Ф., Мельник В. М. Українці та українська мова у Словаччині. – Вінниця: Друкарня Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова, 2016. – 40 с. (Ігор Ліхтеї)</i>	175
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	178

СТАТТІ

УДК 902 (477. 87)

ЙОЗЕФ СКУТІЛ ТА ВИВЧЕННЯ КАМ'ЯНОГО ВІКУ ЗАКАРПАТТЯ

Павло ПЕНЯК (Ужгород, Україна)

Пеняк Павло. Йозеф Скутіл та вивчення кам'яного віку Закарпаття; 9 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 12+1 фото; мова українська.

Резюме. Стаття присвячена розгляду наукової діяльності чеського археолога, історика, спелеолога Йозефа Скутіла, який вніс вагомий вклад у вивчення давнього минулого Закарпаття. У другій половині 1930-х років він вивчав місцезнаходження кам'яного віку в околицях Берегова та Мукачєва. Результати обстежень учений оприлюднив у монографії «*Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi*».

Ключові слова: Йозеф Скутіл, кам'яний вік, розкопки, стоянка, місцезнаходження, знаряддя праці.

В історії того чи іншого періоду людства були і є особистості, які в міру сил та можливостей вносили в його дослідження свою посильну лепту. Серед таких науковців першої половини ХХ ст., що вивчали давнє минуле Закарпаття, почесне місце посідає чеський археолог, історик, антрополог, спелеолог Йозеф Скутіл.

Йозеф Скутіл народився 7 березня 1904 року в містечку Збишов (Чехія) в родині педагогів. Навчався у Карловому уні-

верситеті Праги, де опановував слов'янську археологію у всесвітньо відомого вченого Любора Нідерле, а чеську і світову історію первісного суспільства у Албіна Стоцького. Потім продовжив освітні студії в Паризькому університеті (Сорбонна). Саме тут майбутній вчений засвоював основи та методiku польових досліджень, обрав наукову спеціалізацію – археологічне вивчення найдавніших часів Чехії, Моравії, Словаччини, Центральної Європи. У 1919 році Й. Скутіл був прийнятий у члени Чехословацького археологічного товариства [12, s. 74]. Його дипломною працею (магістерською дисертацією) у двох частинах стала робота, присвячена палеоліту Чехословаччини. Вона була захищена в 1938 році у Братиславському університеті ім. Я. Коменського та визначила подальші наукові зацікавлення майбутнього вченого. Протягом 1928–1948 років Й. Скутіл працював у музеї міста Брно (з 1932 по 1948 роки очолював відділ археології цього музею) [6, s. 1308]. Одночасно по договору виконував обов'язки наукового співробітника Народного музею Праги. Тут у співпраці з Ярославом Петрбокем вивчав не тільки найдавніші часи Чехії, Словаччини, але й Болгарії (палеолітична стоянка Побитий Камінь) [5, s. 264]. Перша друкована праця вченого, що побачила видавничий світ у 1937 році, була присвячена аварським знахідкам Моравії («Avarské nálezy na Moravé»). У 1938 році Й. Скутіл призначається ад'юнкт-професором Братиславського університету і викладає тут до 1939 року, а після Другої світової війни, у 1947 році стає професором [12, s. 74].

У 30-і роки ХХ ст. наукові зацікавлення Й. Скутіла спрямовуються на дослідження найдавніших часів Закарпаття (Підкарпатської Русі), яке тоді входило до складу Чехословацької республіки. Свої краєзнавчі студії вчений розпочав з ознайомлення з матеріалами фондів Мукачівського земського музею ім. Т. Легоцького. Його увагу привернула колекція з кількох десятків кам'яних знарядь праці зі стоянки в 3 км на схід від Берегова. Вона знаходилась на Малій горі – південному мисоподібному виступі берегівського дрібногір'я. Ця збірка була виявлена випадково під час добування каменю в кар'єрі та зберігалася в мукачівському музеї [10, s. 132 – 135]. У 1935 р. Й. Скутіл ра-

зом зі своїм помічником В. Янтським обстежили місце знахідок і зробили висновки щодо наявних культурних залишків. Дослідникам удалось простежити культурний шар у відкладах суглинків, які перекривали скельні породи. Тут переважали скребки, що були виготовлені в основному на ножеподібних пластинах. Було також виявлено масивні шматки кременю, нуклеуси, різці, знаряддя з виїмками, відщепи, скребла, ретушовані пластини. Зафіксовані на Малій горі вироби з каменю чеськими вченими були визначені як належні до оріньякського етапу пізнього палеоліту [10, s. 135].

У 1959, 1967 роках стоянку додатково обстежували вітчизняні археологи та краєзнавці: П. П. Сова, О. П. Черниш, В. П. Савич, В. М. Гладилін, С. В. Смирнов. Закарпатська палеолітична експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. В. Смирнова у 1969 р. розпочала на пам'ятці стаціонарні роботи. Було закладено невеликий розкоп площею 12 м², на якому зібрано більше 100 оброблених кременів, в тому числі два нуклеуси, ретушовану по краях широку пластину, кутовий різець та три скребки [3, с. 32].

У 1971 році розкопки було продовжено, а стоянку досліджено на площі 240 м² [3, с. 34]. Культурний шар був представлений виробами з каменю, численними цілими та фрагментованими гальками, великою кількістю шматків вохри та безформенними різної величини кутастими каменями з нерівною пористою поверхнею. Так як більша частина стоянки була зруйнована кам'яним кар'єром, то встановити точну площу не вдалося. Шляхом розкопок було зібрано понад тисячу кам'яних виробів, серед яких відщепи, скребки, різці, нуклеуси, ножеподібні пластини [3, с. 34]. Переважна більшість кам'яних виробів була виготовлена з темно-сірого та чорного кременю, алуніту, дрібнозернистого пісковика. Стоянку датовано пізнім палеолітом (пізній оріньяк за С. В. Смирновим), а в літературі вона відома під назвою Берегово I [1, с. 27]. Недалеко цієї стоянки в 1967 році Закарпатська палеолітична експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. М. Гладиліна відкрила ще одне місцезнаходження – Берегово II, культурний шар якого частково був сильно

зруйнований, частково знищений. Колекція кременів, зібрана на місцезнаходженні, складалася із відщепів та пластин, значної кількості нуклеусів і знарядь, виготовлених в основному із місцевого низькоякісного кременя. В інвентарі переважали різних типів скребки, виготовлені на відщепках і пластинах. В однакових кількостях зустрічалися різці і знаряддя з виїмками, а також численні відщепи і пластини з ретушшю. За своїми техніко-типологічними особливостями інвентар Берегово II близький до матеріалів пам'яток середньої фази оріньяка Східної Словаччини [2, с. 67].

У кінці XIX ст. фундатор археологічної науки краю Т. Легоцький у східній частині Мукачева, на відстані 0,3 км від міського кладовища, на терасі гори Кам'янка відкрив палеолітичну стоянку [7, s. 154]. У 1936 році її обстежив Й. Скутіл. На поверхні гори, у вимойнах учений зібрав різці, пластини, скребла, відщепи, нуклеуси з обсидіану та андезиту [10, s. 126-130]. Кам'яні вироби датуються мустьєрським часом середнього палеоліту. В сучасній археологічній науці це місцезнаходження відоме під назвою Мукачево III [1, с. 13].

На північний захід від Мукачева, на горі Галіш у 1900-х роках Т. Легоцький виявив палеолітичне місцезнаходження [8, s. 38-39]. У 1936 році його обстежив Й. Скутіл і зібрав колекцію обсидіанових, кремінних та андезитових виробів. Серед них ретушовані пластини, відщепи, знаряддя з виїмками [10, s. 130-132]. Додатково обстежувалось у 1969 році Закарпатською палеолітичною експедицією Інституту археології АН УРСР. На схилі гори було зафіксовано вироби мустьєрського часу середнього палеоліту. Крім них, траплялися також кам'яні вироби пізнього палеоліту. В археологічній літературі місцезнаходження відоме під назвою Мукачево II [1, с. 12-13].

Результати своїх обстежень Й. Скутіл оприлюднив у монографії "Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi", в якій було зібрано наявні на той час відомості про добу кам'яного віку території краю [10]. Видання привернуло увагу європейських вчених-археологів тим, що в ньому вперше було подано перелік відомих на той час стоянок та місцезнаходжень кам'яної

добі. Наприклад, повідомляється про місцезнаходження пізнього палеоліту на Павловій горі в околиці Мукачева, відкрите Т. Легоцьким у 1906 році [10, s. 126]. Позитивним моментом стала і спроба систематизації кам'яних знарядь праці.

У 1948 році Й. Скутіл отримав звання професора, працював в університетській бібліотеці міста Брно, протягом 1953–1959 років був співробітником краєзнавчого музею в місті Оломоуц [12, s. 75]. Тут за його безпосередньої участі створено велику археологічну експозицію, що була присвячена моравському регіону та охопила період від кам'яного віку до середньовіччя.

До кінця життя Й. Скутіл являвся науковим співробітником Інституту археології Чехословацької академії наук (відділення у Брно). Працюючи в цій установі, археолог продовжив вивчення кам'яного віку Чехії та Словаччини, підготував працю, присвячену кам'яній індустрії Повлажжя [4, s. 228]. За це вчений був удостоєний наукового ступеня доктора філософії.

Крім палеоліту, науковця цікавили і інші історичні епохи, а також етнологія, філософія. Не було такої ділянки наукової проблематики, в якій би він не виступив або з короткою заміткою, повідомленням, тезами, або із статтею. Й. Скутіл вніс вагому лепту в організацію та діяльність чеської спелеології, яка значно поповнила джерельну базу для відтворення найдавніших часів чеської історії. Крім цього, він став одним із засновників та редакторів часопису "Moravsky Kras" [9, s. 512].

Й. Скутіла як вченого полонили життя та діяльність всесвітньо відомого славіста П. Й. Шафарика, що вилилося в появі монографічної праці "Pavel Šafařík a archeologické památky" [11]. Цим дослідженням було привідкрито ще одну грань у житті великого славіста як вченого-археолога. Після війни побачила видавничий світ і монографія «*Naše pravlast je středni Evropa*», в якій було обґрунтовано автохтонну теорію походження слов'янського етносу в Центральній Європі [9, s. 513]. Слов'янські старожитності взагалі належали до «слабкостей» Й. Скутіла. Це знайшло своє відображення, зокрема, в тому, що він став одним із ініціаторів ідеї проведення міжнародних конгресів слов'янської археології. Разом із відомим польським славістом Я. Костржевським

вчений підписав звернення до всіх археологів-славістів про необхідність та важливість таких зібрань [12, s. 75]. Результатом цієї діяльності стала організація у вересні 1965 року у Варшаві I Міжнародного конгресу слов'янської археології, на якому був присутній і Й. Скутіл. Але внаслідок хвороби серця змушений був завчасно залишити конгрес. 18 вересня 1965 року вчений відійшов за межу вічності.

В умовах сьогодення, коли стало можливим детальне вивчення спадщини минулих часів, слід належним чином оцінити здобутки покоління вчених міжвоєнної доби. І серед них, безперечно, згадати про Й. Скутіла – історика, археолога, спелеолога, антрополога. Його науковий доробок вимагає подальшого ретельного опрацювання і, зокрема, “закарпатський” період діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – 311 с.
2. Смирнов С. В. Крем'яний комплекс оріньякського місцезнаходження Берегове II в Закарпатті / Станіслав Васильович Смирнов // Археологія. – 1973. – № 8. – С. 59–67.
3. Смирнов С. В. Пізньопалеолітична стоянка Берегове I на Закарпатті / Станіслав Васильович Смирнов // Археологія. – 1974. – № 13. – С. 32–41.
4. Bárta J. Za univ. Prof. Dr. Josefom Skutilom // Slovenska archeologia. – 1966. – XIV-1. – S. 227–229.
5. Bárta J. Archeológ Jozef Skutil (1904–1965). K 100 výročíu narodenia // Historicky Zbornik. – 2004. – 14 /1. – S. 263–264.
6. Filip J. Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas. Manuel Encyclopédique de Préhistoire et Protohistoire Européennes /Jan Filip. – Prag., 1969. – T. 2. – 1756 s.
7. Lehoczky T. Kőkorszagi leletek Beregmegyében // Archeológiai Értesítő. – 1910. – XXX. – S. 154–164.

8. Lehoczky T. Adatok hazánk archeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékere / Tivodar Lehoczky. – Munkács, 1892. – I köt.
9. Sklenář K., Sklenářova Z. Biografický slovník českých, moravských a slezských archeologů. – Praha, 2005. – S. 511–513.
10. Skutil J. Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi / Josef Skutil. – Turč. Sv. Martin: Slovenská Matice, 1938. – 251 s.
11. Skutil J. Pavel Šafařík a archeologické památky / Josef Skutil. – Brno, 1940. – 106 s.
12. Turek R. Josef Skutil // Archeologické rozhledy. – 1966. – XVIII-1. – S. 74–75.

Josef Skutil and study of Stone Age of Transcarpathia

Pavlo Penyak (Uzhhorod, Ukraine)

Summary. Article deals with the consideration of scientific activity of the Czech archaeologist, historian Josef Skutil. He brought in a ponderable contribution to the study of the ancient times of Transcarpathia. In the second half of 1930th a scientist have investigated the location of Stone Age near Beregovo and Mukachevo.

Key words: Josef Skutil, Stone Age, excavations, stone tools, settlement.

THE FIND OF BARREL-SHAPED VESSEL FROM BRONZE AGE SETTLEMENT IN HOSTE (SW SLOVAKIA) AND ITS CONTEXT

Zuzana LITVIAKOVÁ (Bratislava, Slovensko)

Літвякова Зузана. Знахідки бочкоподібного посуду епохи бронзи в селі Госте (у Словаччині) та їх контекст; 17 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 24; мова англійська, словацька.

Summary. *Mladší úsek staršej doby bronzovej je na juhozápadnom Slovensku charakterizovaný výskytom opevnených sídlisk, medzi ktoré sa zaraďuje aj sídlisko pri obci Hoste (okres Galanta). Sídelný areál je situovaný na sprašovej dune v blízkosti rieky Dolný Dudváh. Základom pre túto štúdiu je nález špecifického typu nádoby z priestoru opevnenej časti sídliska, ktorý je charakterizovaný súdkovitým telom a výčnelkami na vnútornej strane dna a stien. Súdkovité nádoby sa vyskytujú v rôznych kontextoch a v rámci rozličných chronologických a priestorových vzťahov. Hlavným zámerom tejto práce je preto zhrnutie poznatkov o týchto predmetoch, ako aj aktualizovať súčasný stav poznania a priniesť nové informácie a perspektívy.*

Kľúčové slová: *staršia doba bronzová, súdkovité nádoby, Hoste.*

Introduction

Fortified settlement in Hoste dated to Early Bronze Age (Fig. 4) is well-known in literature since the results of rescue excavations in 1976, 1980, 1983 and 1984 have been published. It is located on a natural loess dune close to the river Dolný Dudváh in plain area of southwestern Slovakia.

Rescue excavation was launched in 1976 because the loess dune started to be damaged by agricultural mechanisms to gain more space for plant cultivation [Bátora /Ižóf 1977; Bátora 1983]. Except of Early Bronze Age, the pits are dated to Copper (Bátora 1983, 73) and Iron Ages [Veliačik / Romsauer 1994, 60], 5 inhumation graves

and contexts to Early Middle Ages [Zábojník /Ižóf 1989, 89]. Six cuts of ditches from Early Bronze Age were excavated [Bátora /Ižóf 1977, 47] as well. Archaeological excavation at the site continued in 1980 and 1983 because the dune was again significantly disrupted by agricultural activity. Remains of 32 pits were visible in the damaged area in 1980, creating smaller groups with free space between them [Ižóf / Točík 1981, 99]. The similar situation brought the archaeological activity in 1983 with 24 excavated settlement pits [Ižóf 1984, 93].

The last season was carried out in 1984 on the eastern side of the dune, where 52 pits were excavated and the ditch was cut by mechanical excavator (cut was wide ca. 125 cm) in the southern part of the site [Marková 1985, 155].

Easily accessible borders of the settlement were protected by ditches. The internal part of prehistoric settlements is usually regarded as living area. No features that could be traditionally interpreted like houses or residential structures have been discovered in Hoste so far. On the other hand, there were excavated many settlement (especially storage) pits. According to the excavation results, the storage area suppose to be situated within the fortified part. The remains of the cereals come from multiple places. It was especially found in undisturbed cylindrical pit 1 /83 with over 650 kg carbonised spikelets and grains and some pottery in situ. Settlement in Hoste can be dated to the Early Bronze Age, especially to its end and also to the beginning of the Middle Bronze Age (B A2 - B B1) according to absolute dates obtained from settlement pits in the fortified area [Barta 2001].

There were various types of pottery to be found in the pits included cooking and storage vessels. Barrel-shaped vessel (Fig. 1) was found during prospection before excavation in 1980. Nevertheless, the exact place of find is not documented.

Despite the fact that this ceramic category was often discussed in existing literature with different terminology (churn, fish-barked shaped vessel, Fischbuttenförmiges Gefäß, Zapfengefäß, súdkovitá nádoba, etc.), their function is not yet fully known. Therefore, the paper is dedicated to summarize information about barrel-shaped vessels in general.

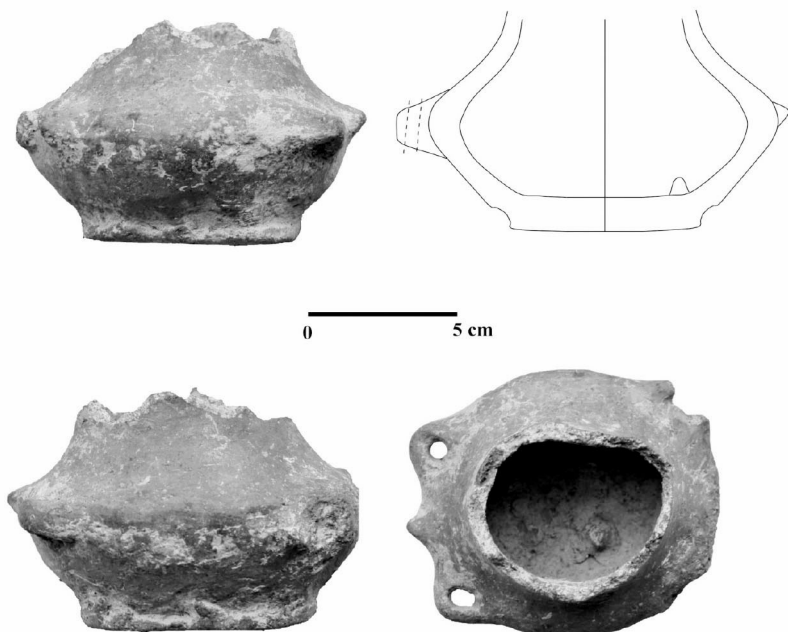

Fig. 1: Early Bronze Age barrel-shaped vessel from fortified settlement in Hoste (photographs and drawings by author).

Obr. 1: Súdkovitá nádoba zo staršej doby bronzovej nájdená v rámci opevneného sídliska zo staršej doby bronzovej v Hoste (fotografie a kresby vyhotovila autorka).

Finds of the barrel-shaped vessels

Evidence of barrel-shaped vessels comes from a wider area of Europe and Anatolia (Fig. 2, Fig. 3) and first finds are dated to Eneolithic (Chalcolithic) period. The assemblage of barrel-shaped vessels documented in Beersheva-Ghasul are chronologically the oldest evidence of this pottery category dated to the later 5th and early 4th millennia BC [Cultraro 2013, 175].

Central European finds from Eneolithic period are usually in relationship with Baden culture complex or Boleráz group. On contrary, the youngest finds occur in Late Bronze Age contexts and at the beginning of the Hallstatt period [Lochner 2012, 194]. Various

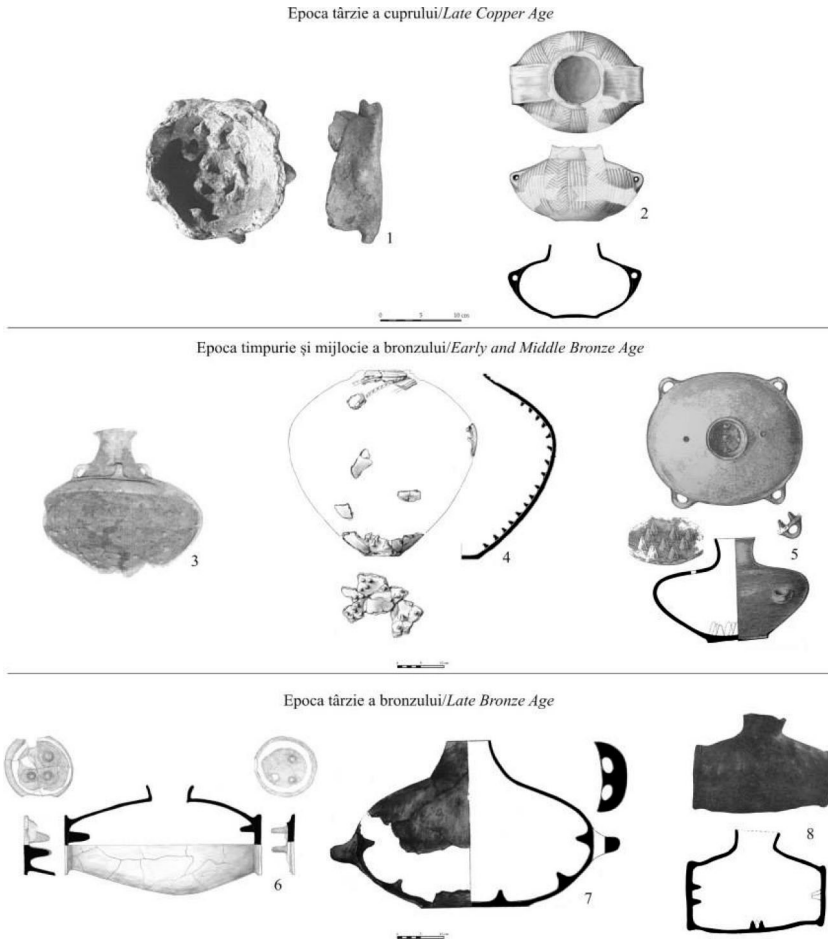

Fig. 2: Examples of barrel-shaped vessels from various periods (Sava 2014, Fig. 8).
Obr. 2: Příkladny súdkovitých nádob z různých období (Sava 2014, Fig. 8).

studies are concentrated on this topic [Cultraro 2013; Hellmuth 2014; Hlášek 2014; Lochner 2012; Morris 2014; Tóth 2009], therefore it is not necessary to repeat all published data (Fig. 3, Fig. 4). Instead of it, this paper will focus on Central European finds from Early and Middle Bronze Age in particular along with general interpretations of function.

According to the scale, we can distinguish miniatures and “normally” large vessels. Nevertheless, their other main characteristic – in terms of shape, handles, and knobs inside, are very similar. Furthermore, another typical feature, that can indicate their function, is absence of decoration.

The vessel from Hoste represents more types of spherical shape than those in the shape of barrel and it can be categorized to the

	LEVANT	NW ANATOLIA	CRETE	SICILY	EUROPE
5200- 4500 BC					
4500 - 3800 BC					
3800 - 3500 BC					
3500 - 3000 BC					
3000 - 2800 BC					
2800 - 2500 BC					
2500 - 2300 BC					
2300- 2000 BC					
2000- 1300 BC					
1300 - 900 BC					

Fig. 3: Table with selected finds of barrel-shaped vessel and comparison with absolute chronology (Cultraro 2013, Fig. 11).

Obr. 3: Tabuľka vybraných nálezov súdkovitých nádob a porovnanie s absolútnou chronológiou (Cultraro 2013, Fig. 11).

miniature group of artefacts (diameter of the bottom is 6 cm and weight of the vessel is 121 g).

Most of the finds from Central Europe comes from settlement context (Fig. 4). There are fragments from Early Bronze Age settlements in Slovakia (Fig. 5) from Nitriansky Hrádok-Zámeček [Točík 1978, Tab. 84: 16; Tab. 150: 17] and Veselé [Točík 1964, Taf. 51: 10; Taf. 60: 9]. Secondly, there is newly discovered miniature find from fortified settlement in Santovka (unpublished), which I know from autopsy as a member of excavation team (I would like to thank prof. J. Bátor for sharing this information).

There are other Early and Middle Bronze Age barrel-shaped vessels from Central Europe connected with settlements - Budkovice [Ondráček/Stuchlíková 1982, Tab. 21] and Praha-Bubeneč [Fridrichová 1982, Obr. 3:1] in Bohemia, Mušov and Moravský

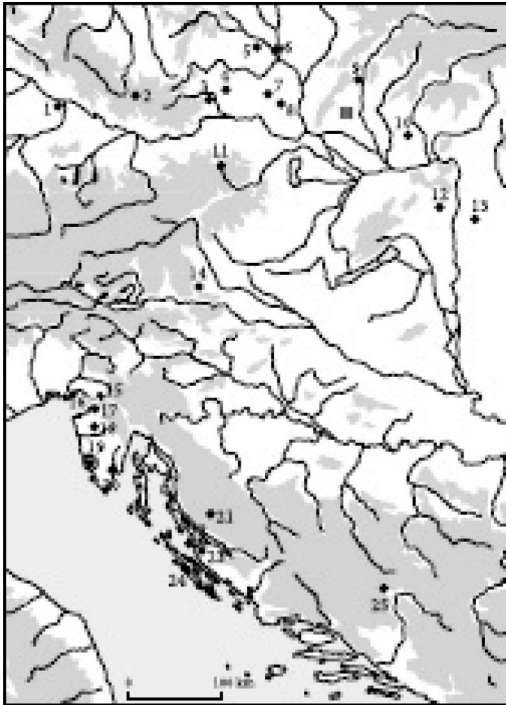

Fig. 4: Distribution of barrel-shaped vessels, square mark – fortified settlement in Hoste (after Hellmuth 2014, Abb. 6, edited by author).

Obr. 4: Distribúcia súdkovitých nádob, štvorcová značka – opevnené sídlisko v Hoste (podľa Hellmuth 2014, Abb. 6, upravené autorkou).

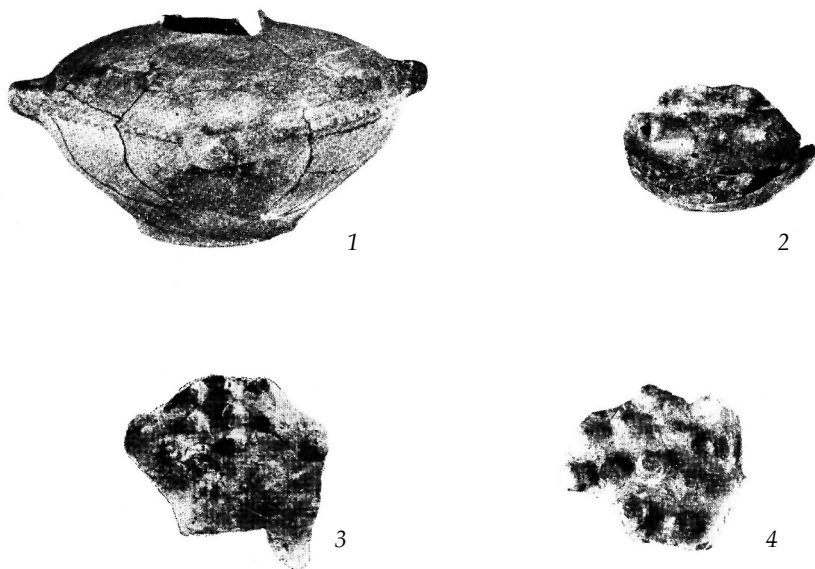

Fig. 5: Finds of barrel-shaped vessels from territory of modern Slovakia. 1–2 Veselé (Točík 1964, Taf. 51: 10; Taf. 60: 9), 3–4 Nitriansky Hrádok-Zámeček (Točík 1978, Tab. 84: 16; Tab. 150: 17). Without scale.

Obr. 5: Nálezy súdkovitých nádob z územia dnešného Slovenska. 1–2 Veselé (Točík 1964, Taf. 51: 10; Taf. 60: 9), 3–4 Nitriansky Hrádok-Zámeček (Točík 1978, Tab. 84: 16; Tab. 150: 17). Bez mierky.

Žižkov in Moravia [Stuchlík 2003, 448]. Similar situation appears in Austria that is confirmed by the finds from Ansfelden [Trebsche 2008, 92–95, Abb. 46], Böheimkirchen [Neugebauer 1977, 153 Taf. 26: 1; 175 Taf. 54: 9; 181 Taf. 61: 5], Langenlois [Lauermann 2003, Abb. 82: 6] or Röschitz [Lauermann 2003, Abb. 132: 19]. Other fragments from Großweikersdorf, Limberg and Dippersdorf is questionable, according to Neugebauer [1977, 73] they come from barrel-shaped vessels. Example of vessel from Úllő in Hungary, which is dated at the beginning of the Early Bronze Age, is followed by finds from Hatvan, Vátya, and Nagyrév culture [Hellmuth 2014, 67]. More barrel-shaped vessels have been found in the territory of

Balkan Peninsula [Hellmuth 2014, 73] and in contexts of the Early Bronze Age around the Aegean and in the Eastern Mediterranean [Morris 2014, 205].

Interpretations

Various opinions have been stated on the role of these artefacts in life of prehistoric community. It was already mentioned that the artefacts are usually undecorated. This seems to indicate that they were a fully functional ceramic form with specific use [Hlášek 2014, 235]. Moreover, it is supported by long tradition of use without relevant change in shape.

Most common hypothesis, which seems to benefit from most solid arguments together with support of ethnographical sources, is the one, that the vessels were used for the milk processing, especially butter churning. Moreover, results of multidisciplinary analyses has shown that sample from miniature barrel-shaped vessel from Poliochni [Fig. 6, 3] (together with other samples from different ceramic types) contains a mixture of animal fat and other organic substances [Cultraro 2013, 179]. Secondly, it indicates that the miniature types were functionally used as well. However, this using can be connected with some rituals.

Likewise, the finding of the anthropomorphic vase found in a shrine at Gilat (Fig. 7) dated to Late Chalkolithic Period /Early Bronze Age I supports hypothesis about butter churning as well as it shows some relationship with religious sphere [Cultraro 2013, 169]. Ritual aspects are associated also with bovine figure from a shrine near a spring at En-Gedi, bearing a pair of such churns [Morris 2014, 210].

Another argument is that the vessels have handles on the sides for hanging the pot on the ropes to churn the butter (Fig. 8) as we know it from ethnographical parallels [Morris 2014; Lochner 2012, 202]. Churning butter in Middle Ages and modern history relates to interesting facts that the churns had to be cleaned frequently and regularly not only with hot water, but also with lime water or mash as a form of disinfection [Hlášek 2014, 237]. Therefore, some

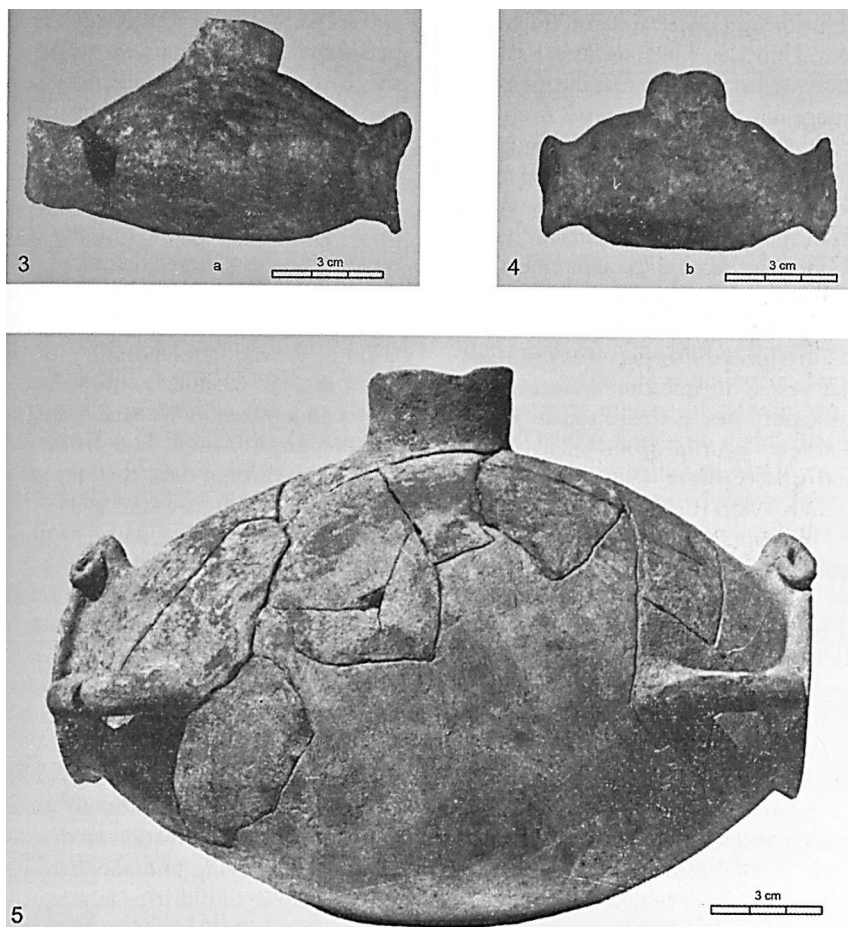

Fig. 6: Barrel-shaped vessels from Poliochni (Cultraro 2013, Fig. 2).

Obr. 6: Súdkovité nádoby z Poliochni (Cultraro 2013, Fig. 2).

kind of disinfection can be supposed also in prehistoric times and it can influence the results of the scientific analyses in some way.

Some other authors argue that such vessels were used to fermentate alcoholic beverages and particularly finds from Early Bronze Age are usually interpreted like this or as alcohol containers [Neugebauer 1977, 73; Lauer mann 2003, 595; Kővári, Patay 2005, 108;

Fig. 7: Find from Gilat on the left (Morris 2014, Fig. 11) and find from En-Gedi on the right (Morris 2014, Fig. 12).
Obr. 7: Nálež z Gilat na ľavej strane (Morris 2014, Fig. 11) a nálež z En-Gedi na pravej strane (Morris 2014, Fig. 12).

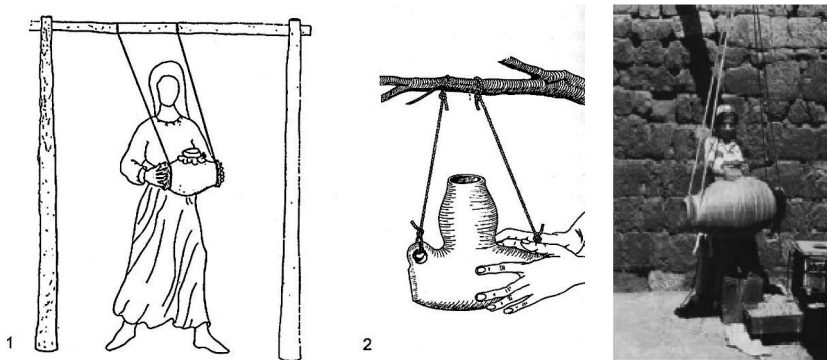

Fig. 8: Reconstruction of using barrel-shaped vessel as a churn in milk processing and modern example (Cultraro 2013, Fig. 13; Morris 2014, Fig. 10).
Obr. 8: Rekonštrukcia použitia súdkovitej nádoby ako maselnice v rámci spracovania mlieka a moderný príklad použitia (Cultraro 2013, Fig. 13; Morris 2014, Fig. 10).

Tóth 2009, 63]. They could serve as a beehouse as well [Hellmuth 2014, Trebsche 2008]. Yet others suggested that barrel-shaped ceramic might have been used in preparation and preservation of certain food [Tóth 2009] or its function was in preservation in brine [Sava 2014, 141]. The term “Fischbutte” refers to the possible function as a fish-trap because their shape indicates using for trapping fishes in rivers [Morris 2014, 214]. In older literature they are generally referred as cult artefacts [Točík 1964, 161, 228].

As it was described before, barrel-shaped vessel from Hoste was found during surface prospection in 1980. Unfortunately, there is no evidence for its finding contexts or for exact location of the find. It is therefore not possible to make some certain statements about its function. Nevertheless, it seems to be probable that it was used as a some kind of food or alcohol container or for churning butter and other milk processing. Although, it is not possible to refute ritual aspects as well.

Conclusion

The aim of contribution was to present overview about barrel-shaped vessels in context of Central European Early Bronze Age based on the find from fortified settlement in Hoste, that was discovered in 1980, but has never been published before. However, such artefacts have been discussed in the existing literature the questions related to the topic are still open, especially question of their function. Similarly, absence of exact documentation of context of many finds from older excavation makes it difficult to analyse barrel-shaped vessels from Central Europe in detail. Same situation shows up in the case of find from Hoste, but there is still chance to receive some information from the artefact itself using natural scientific analyses, that can confirm hypothesis about function as butter churns or food /alcohol containers.

REFERENCES

1. Barta 2001 – P. Barta: Absolute Dating of the Bronze Age in Slovakia: State of Research. *Anodos* 1, 2001, 11-25.

2. Bátor 1983 – J. Bátor: Opevnená osada zo staršej doby bronzovej v Hostiach. *Archeologické rozhledy* 35, 1983, 72–79.
3. Bátor /Ižóf 1977 – J. Bátor / J. Ižóf: Opevnená osada zo staršej doby bronzovej v Hostiach. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1976, 1977, 46–49.
4. Cultraro 2013 – M. Cultraro: Barrel-shaped vessels in context: A long-range model of dairy production in Eastern and Central Mediterranean during the late fourth and early third millennia BC. *ORIGINI XXXV*, 2013, 157–190.
5. Fridrichová 1982 – M. Fridrichová: Sídlištní nálezy střední doby bronzové z Prahy-Bubeneč. *Archaeologica Pragensia* 3, 17–29.
6. Hellmuth 2014 – A. Hellmuth: Butter, Wein oder Honig? Betrachtungen zu einer besonderen Gefäßbodenform aus der Gradina von Monkodonja bei Rovinj in Istrien. In: S. Tecco Hvala (ed.): *Studia Praehistorica in Honorem Janez Dular. Opera Instituti Archeologici Sloveniae* 30. Ljubljana 2014, 65–74.
7. Hlásek 2014 – D. Hlásek: Soudkovité nádoby. K neobvyklému keramickému tvaru z mladší a pozdní doby bronzové. In: J. Jučelka (ed.): *Doba popelnicových polí a doba halštatská ve střední Evropě*. Opava 2014, 231–245.
8. Ižóf 1984 – J. Ižóf: Záchranné výskumy múzea v Galante. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1983, 1984, 93.
9. Ižóf /Točík 1981 – A. Točík / J. Ižóf: Archeologické prieskumy a záchranné výskumy v okrese Galanta: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1980, 1981, 93–104.
10. Kövári /Patay 2005 – K. Kövári /R. Patay: A settlement of the Makó Culture at Üllő. New evidence for Early Bronze Age Metalworking. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 83–137.
11. Lauermaun 2003 – E. Lauermaun: Studien zur Aunjetitz-Kultur im nördlichen Niederösterreich. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 99.
12. Lochner 2012 – M. Lochner: Thunau am Kamp – Eine befestigte Höhensiedlung der Urnenfelderkultur und der aussergewöhnliche Fund eines Tonfässchens. In: W. Blajer (ed.): *Peregrinationes*

- archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae. Kraków 2012, 193–203.
13. Marková 1985 – K. Marková: Další terénný výskum v Hostiach. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1984, 1985, 155–156.
 14. Morris 2014 – S. P. Morris: Dairy Queen. Churns and milk products in the Aegean Bronze Age. *Opuscula* 7, 2014, 205–222.
 15. Neugebauer 1977 – J. W. Neugebauer: Böhheimkirchen. Monographie des namengebenden Fundortes der Böhheimkirchnergruppe der Věteřovkultur. Die Grabungen der Jahre 1929, 1945–1949 und 1955. *Archaeologia Austriaca* 61 /62, 31–207.
 16. Ondráček /Stuchlíková 1982 – J. Ondráček /J. Stuchlíková: Věteřovské sídliště v Budkovicích. *Fontes Archaeologiae Moraviae* Tomus 16. Brno 1982.
 17. Sava 2014 – V. Sava: Un vas de tip butoi descoperit în așezarea apartinând epocii bronzului de la Șagu “Sit A1_1”. *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*, 6, 2014, 127–146.
 18. Stuchlík 2003 – S. Stuchlík: Die Beziehungen Mährens zu den südöstlichen Gebieten am Anfang der Bronzezeit. In: C. Kacsó (ed.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare 10. –13. Oktober 2001, Bibliotheca Marmatia* 2, 445–468.
 19. Točík 1964 – A. Točík: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava, 1964.
 20. Točík 1978 – A. Točík: Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Maďarovce Kultur. *Materialia Archaeologica Slovaca*. Nitra 1978.
 21. Tóth 2009 – G. Tóth: Vajkőpülő edény Érd, Simonpusztáról – adatok a “pácolóedények” kérdéséhez / Churn from Érd, Simonpusztá – data on the problems of “marinading vessels”. – *Régészeti kutatások Magyarországon 2008 / Archaeological Investigations in Hungary 2008*, 61–65.
 22. Trebsche 2008 – P. Trebsche: Die Höhensiedlung “Burgwiese” in Ansfelden (Oberösterreich). *Linzer Archäologische Forschungen* 38. Linz 2008.

23. Veliačik / Romsauer 1994 – L. Veliačik /P. Romsauer: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku, I – Katalóg. Nitra 1994.
24. Zábojník /Ižóf 1989 – J. Zábojník / J. Ižóf:Hoste. In: D. Bialeková et al.: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia, Nitra 1989, 89–90.

Zhrnutie

Príspevok sa venuje súdkovitým nádobám (churns, fish-bar-
ked shaped vessel, Fischbuttenförmiges Gefäß, Zapfengefäß, atď.)
ako špecifickej forme v rámci keramických tvarov, predovšetkým
v staršej dobe bronzovej v strednej Európe. Základom pre tento
prehľad bol nález nádoby z priestoru opevneného sídliska zo staršej
doby bronzovej v obci Hoste (okr. Galanta). Nádoba, ktorá nebola
dosiaľ publikovaná, bola nájdená počas povrchového zberu v roku
1980. Ten predchádzal záchrannému výskumu na lokalite v dôsled-
ku ničenia kultúrnych vrstiev poľnohospodárskou aktivitou.

Nálezov súdkovitých nádob na širšom území a z rôznych ob-
dobí je viacero. Keďže sa im venuje množstvo článkov a existuje
niekoľko súpisov [Cultraro 2013; Hellmuth 2014; Hlásek 2014; Loch-
ner 2012; Morris 2014; Tóth 2009], štúdiá nemá za cieľ robiť celkový
súpis všetkých predmetov z rozsiahleho geografického a chrono-
logického rozhrania, ale poskytnúť súhrn informácií najmä o ich
funkcii a o nálezoch z doby bronzovej na Slovensku a okolitých
územiach.

Čo sa týka funkcie, objavuje sa niekoľko interpretácií, najčas-
tejšie sú považované za nádoby, v ktorých sa spracúvalo mlieko
na druhotné produkty, predovšetkým maslo, ale príp. aj jogurt
či smotanu. To indikujú aj výsledky multidisciplinárnych analýz,
ktoré preukázali pozostatky živočíšnych tukov a organických sub-
stancií na črepoch súdkovitej nádoby z Poliochni [Cultraro 2013,
178–180]. Zvykne sa uvažovať aj o ich ďalšej možnej funkcii, a to
využitie ako včelí úl [Trebsche 2008, 95].

Hypotézu, že tieto nádoby slúžili ako nádoby na mútenie
masla, podporuje aj plastika z lokality Gilat [podľa Cultraro 2013,
Fig. 7]. Nález pochádza z objektu, ktorý je interpretovaný ako svä-

tyňa alebo chrám, pričom sa datuje do prelomu eneolitu a doby bronzovej. Rovnako to podporujú etnografické paralely [Morris 2014] – ak sa nádoba zavesila (čo umožňovali jej uchá či hrdlo) bolo možné v nej hnetiť maslo [Lochner 2012]. Stredoveké a novoveké spracovanie masla ukazuje, že maselnice museli byť po každom použití naplnené horúcou vodou a veľmi pravidelne museli byť čistené aj vápennou kašou, ktorá slúžila ako dezinfekcia [podľa Hlásek 2014, 237]. To by malo byť zohľadnené aj pri interpretácií prírodovedných analýz. Podľa iných (zatiaľ úplne nepotvrdených) predpokladov slúžili práve nálezy zo staršej doby bronzovej na prípravu alebo uskladnenie alkoholických nápojov [Neugebauer 1977, 73; Lauer mann 2003, 595; Kóvári /Patay 2005, 108; Tóth 2009, 63]. Ďalej sa uvažuje aj o ich využití na marinovanie a solenie mäsa [Tóth 2009], ako nádoby na zachytávanie rýb v riekach [Morris 2014, 214] či veľmi všeobecne sú označované ako kultové predmety [Točík 1964, 161, 228].

Súdkovitá nádoba z lokality Hoste vzhľadom na nedostatočnú dokumentáciu nálezovej situácie neumožňuje plne analyzovať jej kontext, avšak vzhľadom na zmienené hypotézy iných autorov sa možno domnievať, že slúžila na spracovanie mliečnych produktov či na uskladnenie jedla alebo alkoholu, ale nemožno vylúčiť ani rituálny aspekt jej využitia.

The find of barrel-shaped vessel from bronze age settlement in Hoste (sw Slovakia) and its context

Zuzana Litoiaková (Bratislava, Slovensko)

Abstract. *The younger phase of the Early Bronze Age in southwestern Slovakia is characterized by appearance of fortified settlements. One of them represents settlement near the village Hoste (district Galanta in southwestern Slovakia) which is situated on a loess dune close to the river Dolný Dudováh. Basis for the paper is a find of specific type of vessel within the fortified area of settlement in Hoste. It is characterized by barrel-shaped body and knobs or prominences on the interior of their bottom and walls. Barrel-shaped vessels have been discovered in wide variety of contexts and follow particular deposition trends within temporal and spa-*

tial spheres. The main aim of the study is to summarize finds from Early Bronze Age in Central Europe, update the state of research and bring some new evidence and perspectives.

Key words: *Early Bronze Age, barrel-shaped vessels, Hoste.*

ВПЛИВ РЕФОРМАЦІЙНОГО РУХУ НА ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ В ЧЕСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ ЗА ПРАВЛІННЯ ЛЮДОВІКА II ЯГЕЛЛОНА

Ярослав АНДРУСЯК (Ужгород, Україна)

Андрусак Ярослав. Вплив реформаційного руху на політичні відносини в Чеському королівстві за правління Людовіка II Ягеллона; 9 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 26; мова українська.

Резюме. У статті розкрито вплив реформаційного руху на політичні відносини в Чеському королівстві за правління Людовіка II Ягеллона (1516–1526 рр.). Лютеранство почало проникати в Чеське королівство в 1518–1523 рр. Це призвело до релігійних протистоянь та політичних суперечок, що стали наслідком політичної кризи в Чеському королівстві.

Ключові слова: Людовік II Ягеллон, Мартин Лютер, Томас Мюнцер, католики, чашники, неочашники, реформаційний рух.

На поч. XVI ст. в Чеському королівстві домінували дві релігійні течії: католики та утравісти. Ситуацію ускладнювала поява та поширення сектантського і реформаційного рухів. Особливістю чеського суспільства було те, що церковно-релігійні суперечки впливали на політичну ситуацію країни.

В основу статті лягли джерела релігійного характеру. У 1863 р. К. Ербен видав хроніку «Бартошова хроніка празька від 1524 аж до 1530 рр.» [6]. Це важливе джерело, у якому висвітлено події і перебіг Празького повстання 1524 р. Ще одним джерелом, що заслуговує на увагу і яке дає змогу охарактеризувати релігійну та політичну ситуацію, є «Спогади про Празький бунт 1524 р.», видану А. Резеком у 1881 р. [19]. Розробкою питання історії «Общини чеських братів» займався Ярослав Бідло, який

опублікував архівні документи організації під назвою «Акти чеських братів» [4, 5].

У зарубіжній історіографії питанням церковно-релігійних відносин у Чеському королівстві кінця XV– поч. XVI ст. займалися: Я. Голл (*Goll*) [9], К. Крофта (*Krofta*) [11], Й. Мацека (*Macek*) [12, 13, 14], р. Ржічар (*Řičan*) [20, 21], Ф. Шмахел (*Šmachel*) [24], та інші. Так, Я. Голл (1846–1929) – засновник позитивістського напрямку в чеській історіографії, досліджував політичну та релігійну історію Чехії XIII–XV ст., насамперед питання реформації та діяльність «Общини чеських братів». Досліджуючи умови виникнення «Общини чеських братів», він наголошував на значенні їх діяльності в житті чеського суспільства XV ст. і дійшов висновку, що поразки гуситів призвели до спаду реформаційного руху [9].

Заслугує на увагу монографія Й. Мацека «Віра і релігія Ягеллонського віку» [14]. У дослідженні розкривається релігійна та духовна історія Чеського королівства за правління Ягеллонів (1471–1526). Автор розглядає релігійні, культурні та соціальні передумови функціонування двох релігійних течій (католиків й утраквістів) у тогочасному періоді. Релігійна історія в інтерпретації Й. Мацека подається в контексті політичних конфліктів, історії науки, релігійної літератури, університетських інтелектуальних дебатів, міжконфесійної толерантності та пошуку нових бачень і напрямків (гуманізму, аскетизму) свого розвитку.

Не менш важливе місце в дослідженні релігійного життя чеських земель займають праці оглядового характеру та праці, присвячені окремим аспектам цього питання. Це насамперед статті, опубліковані в різних періодичних виданнях. Так, історію «Общини чеських братів» продовжив розвивати у своїх дослідженнях р. Ржічар [20, 21].

В українській історіографії відзначимо статті Т. І. Волошин присвячені особливостям розвитку реформаційних течій та проникненню реформаційних ідей М. Лютера на землі Чеської корони [1, 2].

Названі дослідники розкривають основні моменти формування релігійного життя в чеських землях, аналізують такі пи-

тання, як суперництво між чашниками і католиками за права і свободи віросповідання, поширення реформаційних ідей тощо.

Однак, у згаданих роботах висвітлено лише окремі аспекти питань, пов'язаних із впливом реформаційного руху на політичні відносини в Чеському королівстві за правлінням династії Ягеллонів (1471–1526). Щодо української історіографії, то комплексні праці історичного характеру з вивчення цієї проблеми відсутні. Саме тому, метою нашої наукової студії є спроба висвітлити вплив реформаційного руху на політичні відносини в Чеському королівстві за правління Людовіка II Ягеллона (1516–1526).

Лютеранство почало проникати в Чеське королівство в 1518–1523 рр. Спочатку це були східні території королівства, де проживало етнічне німецьке населення. Починаючи з 1520–1523 рр. лютеранство поширюється у Верхніх Лужицях (Жітава, Згоржелці, Будіште), Силезії (Легніце, Явор, Стрзелина, Вроцлав і т. д.). У 1524–1525 рр. лютеранство починає приймати шляхта Моравії і Богемії [7, s. 701–702; 12, s. 345–346; 1, с. 20].

Із поширенням лютеранства в 1519 р. виникли нові релігійні чвари та політичні суперечки. З'явилися проповідники, які поширювали різні вчення. Одним з таких проповідників був Матей Пустельник. Сам він був родом з м. Жатець, провів відлюдником декілька років у горах та прибув у Прагу і почав проповідувати. Був вигнаний місцевою владою, але здобув багато прихильників. Звинуватити його в ересі не могли, оскільки він вихваляв Мартина Лютера і проповідував суто за Євангелієм [18, s. 477–478]. Тінський парафіяльний священик Ян Подушка та його учень Вацлав Рождяловський теж почали проповідувати в Празі. Також проповідував і священик, колишній монах Ян Міруш. У Празі 24 серпня 1519 р. відбувся Синод утраквістів, на якому наклали анафему на декотрі вчення Подушки та Міруша [7, s. 689; 2, с. 136].

Серед істориків існує багато припущень щодо виникнення нового релігійного руху. Ф. Палацький стверджує, що Лютер вже мав значну кількість прихильників у Чехії і навіть черпав

вчення із записів Яна Гуса. Серед передових лютеран у Чехії були священник Вацлав Початек і священник Мартін. Саме вони налагодили контакт із лютеранами. Незабаром із Німеччини прибули священники для проповідування нової віри [10, s. 260–262; 14, s. 111–113]. Зауважимо, що незважаючи на схожість віри з чашниками, лютеранство вважалося в Чехії новим напрямком і до них ставилися як до пікартистів (крайне ліве крило таборитів у період гуситського руху в Чехії у XV ст.).

До реальних релігійних суперечок і протиріч справа дійшла в 1521 р. Основна дискусія точилася довкола вчення М. Лютера (1486–1546). Важливий факт, що після смерті Яна Подушки його місце посів священник Вацлав. Його було вигнано з м. Теїн, і він почав проповідувати в інших містах. Після того, як Лютера визнали еретиком, більшість чашників підтримала його вчення. Відомо, що поки Лютер перебував на імперському з'їзді у м. Вормс (нім. Worms), від нього до Чехії приїхав Томас Мюнцер (1490–1525) [16, s. 116–163; 2, с. 136]. Чеське королівство було місцем, де нові релігійні вчення могли отримати прихильників. Пани запросили його до Карлового університету. Хроністи подають неоднозначні твердження щодо цього питання. Одні стверджують, що його прислав Лютер, інші – що він прибув на запрошення чеських панів. Саме його приїзд став причиною скликання у Празі у 12 квітні 1521 р. Синоду утравкістів. Його очолив Празький адміністратор М. Вацлав Шішманек із Літоміште [10, s. 262–264]. Прийнято важливе рішення, за яким чеські чашники відмежовувалися від «Общини чеських братів» і німецьких реформаторів. Відзначимо, що Томас Мюнцер опублікував «Празький маніфест», в якому виклав основні положення свого революційного вчення і розуміння реформації. Мюнцер закликав шахтарів Чехії відродити бунтівні традиції таборитів, але влада вислала його з країни (чехи не сприйняли його вчення) [7, s. 691; 16, s. 116–163].

Станом на 1522–1523 рр. поштовх до протистояння дали різні релігійні угруповання, які втрутилися у боротьбу за владу. Як зазначає хроніка: «Нові народні рухи виникали щодня з різних сторін, і ніхто не знав, що принесе день наступний... Із

суміші католицизму й інаковірства, чашницької та пікартської віри, лютеранства та сектантства кожен вибирав і проповідував для спасіння своєї душі те, що йому лежало ближче до серця та гаманця» [18, s. 528].

Проти реформаторів виступив пан Зденек Лев із Рожмітала, якого надзвичайно поважали і чашники. Ще в 1522 р. адміністратор чашників В. Шішманек із деякими священиками звернувся до короля з проханням, щоб їх справи вирішував пан Лев із Рожмітала (католик), бо вони не бажають бути під владою лютеран. Смерть Мартіна-Вацлава Шішманка вплинула на подальшу політичну та церковну ситуацію країни. За таких обставин у Празі всю владу отримав Ян Главса – суддя королівських міст [7, s. 697].

Після смерті В. Шішманка було скликано новий з'їзд на 26 серпня 1523 р., на якому адміністраторами було обрано 4 особи: М. Гавела Цагера (колишній отець Жатецький, який провів останні три місяці у М. Лютера), університетського професор М. Яна Кулата Пржештїцького, декана і князя Яна Чеськобродського та Лоунського священика князя Індржіха.

Боротьбу за владу ускладнювало розмаїття релігійних течій. Передусім спільну мову зі своїми колегами не міг знайти М. Гавел Цагера, який, повернувшись від М. Лютера з Віттенбергу (нім. Lutherstadt Wittenberg), почав відстоювати його вчення. Не викликає сумніву той факт, що М. Лютер мав багато друзів серед чеських панів. На думку Ф. Палацького, серед усіх слов'янських народів чехи здавалися найбільше готовими прийняти нове вчення, яке на початку XVI ст. почав проповідувати Мартін Лютер. Чашники, які становили більшість населення Богемії, все ще не мали єпископа і марно вимагали від Папи затвердити компактати. М. Лютер за допомогою М. Гавла Цагери опублікував листа «До громади празької», в якому закликав чехів переглянути свої права та обрати собі свого єпископа. Завдяки цьому листу М. Гавлу Цагері вдалося очолити адміністрацію чашників та отримати підвищення на Тінській парафії. Зауважимо, що найміцнішими були стосунки Лютера з «Общиною чеських братів», яких він сам називав «Валденські

брати». «Общину чеських братів» також приваблювала доктрина Лютера, яка багато в чому, зокрема у вченні про Церкву, Священство й Літургію, майже збігалася з їхніми поглядами. Через лютеранових послідовників у червні 1523 р. в Літомишлі у Павла Олівецького були надруковані і чеською мовою перекладені «Тези М. Лютера, та його промови». Їхні посланці прибули до німецького реформатора, і між їхнім лідером Лукашем та Лютером виникла жвава дискусія з приводу вчення про причастя та інші таїнства. Однак братчики не бажали вважатися лютеранами, відстоюючи власне вчення про перетворення хліба й вина, таїнства, celibат священників і необхідність добрих справ для спасіння душі. Відзначимо, що бажаного об'єднання не сталося [18, s. 531].

Популярність Лютера сприяла поширенню реформаторської віри в Чехії. Із дозволу короля та за головування князя Карла Мінстерберзького 29 січня 1524 р. був скликаний з'їзд чашників у Празі. Гавел Цагера став єдиним адміністратором чашників та схвалено 20 статей віри: про святість, свята, обряди і т. д. Відкладено питання celibату священників. Зауважимо, що простий народ не погоджувався зі змінами [18, s. 533–535].

У питаннях віросповідання чеський народ поділявся на дві течії: Главсову і Празьку – консервативних чашників [26, s. 549–572]. Перша реакція проти змін відбулася 13–14 березня 1524 р. при оновленні міських рад у Празі [17, s. 120]. Першим коншелом став Ян Пашек. Було організовано комісію з урядовців і суддів та 11 травня 1524 р. виголошено рішення в 10 статтях. У них відстоювалася чашницька догматика. Проти виступили 18 священників на чолі з єпископом Мартинком Бетлемським. Празька громада 17 травня 1524 р. зібралася біля ратуші і погодилася визнати новий закон. Почався рух як проти пікартів, так і проти лютеранів [7, s. 699].

Вчення М. Лютера продовжувало поширюватися серед радикальних чашників, які утворили сильну спільноту, названу в історіографії неочашниками. У листі до празького магістрату М. Лютер радив їм висвячувати власних священників. На церковному Синоді, скликаному 1524 р., більшість неочашників прого-

лосували за впровадження деяких лютеранських практик, проте невдовзі міське урядування перейшло до консерваторів і провідних проповідників неочашництва вигнали з Праги. Консервативна течія чашників звернулася до чеських католиків, і обидві сторони зобов'язалися дотримуватися компактатів та боротися з братчиками. Розпочалися переговори з папським легатом щодо визнання правочинності Церкви чашників та її унії з Римом. Непохитність Риму знову стала на заваді примиренню.

Зауважимо, що лютеранство поширювалося і серед угорців. Оскільки реформаційні ідеї проникали в Угорське королівство насамперед через територію північно-східної, так званої Верхньої Угорщини, то Мукачівська єпархія не лише мала контакти з реформаційним рухом, але й була в якійсь мірі під її впливом. За правління Владислава II та Людовіком II Ягеллонів були видані грамоти і декрети, що надавали привілеї Мукачівському і Грушівському монастирям. Як не парадоксально, але Ягеллони вбачали у православ'ї протидію як поширенню реформаційних ідей, так і турецької агресії [3, с. 149–150].

Непослідовна церковно-релігійна політика династії Ягеллонів відвернула підтримку з боку угорських станів. Політична ситуація змусила Людовіка II відреагувати, скликавши з'їзд на 13 липня 1524 р. Про цей з'їзд записів не збереглося, однак, за свідченнями деяких осіб, він закінчився домовленістю про спільну боротьбу проти лютеранства. Архієпископ Салкан (призначений від 6 травня 1524 р.), котрому король Людовік II надав великі повноваження не лише в Угорщині, але й у Чехії, не пропустив можливості виступити як проти лютеранства, пікартів, так і взяти участь у введенні чашників до Римської церкви. Як наслідок, прихильники Реформації були розколоті, сторона ж реакції підтримана архієпископом Сакланом [18, с. 537].

Рух проти лютеран у Чехії був представлений такими трьома відомими особами, як Гавел Цагера, Ян Пашек і коншел Сигізмунд Ванічковський (званий «пан Сіга») [23, с. 33–42]. Зауважимо, що між ними було обговорено питання «Празького повстання». Бургмістром Праги був М. Брікці з Ліцка, колишній університетський професор, пізніше автор «Міських прав

Чеського королівства». Його противники таємно озброювалися та збирали людей для повстання (католики і чашники були в меншості). Зранку 9 серпня 1524 р. на центральній прощі міста зібралось багато міщан. Пан Сіга, заручившись їхньою підтримкою, привселюдно звинуватив присутніх там старостів у зраді, захопивши таким чином владу у місті, навіть не давши висловитися присутньому там Брікцієві, якого разом із іншими було кинуте до в'язниці [7, s. 700; 14, s. 114–117; 13, s. 317; 25, s. 242; 6, s. 145–167].

Того ж дня старші коншели та старости зібралися на раду і написали листа про нещодавні події не тільки королю, але й панам: «Деякі особи віру нашу християнську хочуть ліквідувати, вони проти нас приймають рішення, організували вночі таємну раду, тому ми вранці зібралися й запобігли з Божою поміччю цьому і без кровопролиття захистили віру нашу християнську та наші шиї» [18, s. 541; 19, s. 5–46]. У наступні дні усіх підозрюваних ув'язнили. Таким чином відбувся переворот так звана «Третя Празька дифенестрація», який Й. Мацек вважає більше заколотом та приходом до влади диктатури Пашка [13, s. 318, 320; 26, s. 557; 8, s. 297–299].

Події у Празі, здійснені М. Пашком та його соратниками, все-таки заохочувалися при королівському дворі у Буді. Протистояв цим настроям Егерський архієпископ Ласло Салкаї (Саклан, 1522–1524), якого підтримував Папа Клемент VII (1523–1534) [258, s. 698]. У своїх листах від 6 жовтня 1524 р. Папа нагадав королю та королеві, що від їхньої підтримки католиків у Чехії залежить і його підтримка у боротьбі проти турків. Король наказав Карлу Мінстерберзькому організувати у Празі в день свого приїзду (планував прибути 11 листопада 1524 р.) з'їзд міського стану [13, s. 319].

Тим часом прихильники Пашка 31 жовтня 1524 р. прийняли рішення, за яким кожен пражанин мав підписати документ про визнання чашницької віри (відповідно і себе чашником). Всіх, хто противився цьому рішенню, було вигнано. Карл Мінстерберзький, прибувши до Праги в листопаді 1524 р., не наважився судити пражан, тому надіслав їхні скарги до коро-

ля в Буду. Чашники хотіли знову перейти до Римської церкви і цьому сприяв Саклан. Таким чином, релігійне питання залишилося відкритим. Зауважимо, що спираючись на Рим, Людовік II позбавив себе підтримки і в Чехії, яка була більш реальною [18, s. 543–544].

Серед чеських і німецьких істориків домінують дві думки, а саме: чи вважати нові ідеї лютеранством, чи проявом радикального чашництва. Автор підтримує думку, що далеко не кожний, хто в Чеському королівстві симпатизував ідеям лютеранства, насправді був лютераном, більшість відстоювала принципи радикального чашництва.

Станом на 1525 р. в Чеському королівстві релігійні відносини покращилися. На з'їзді, який тривав від 25 січня по 10 лютого 1525 р., було прийнято рішення про «єдність та зрівняння віри», якого чашники домагалися вже понад 80 років (підтверджено компактати). Події надалі розгорталися досить напружено. Був проголошений 9 серпня 1525 р мандат короля про амністію. За таких обставин у Буду прибули представники чеських католицьких станів і утраквістів. Вони привезли угоду щодо «зрівняння віри» на чеських землях. Її мали затвердити король і папський легат. Виступаючи, пан Лев підтвердив визнання чашницької віри: «Ті, що приймають у нас кров і тіло Боже, є справжніми християнами і синами Св. церкви». Це також підтвердив представник рицарського стану Ян Пашек. Цю угоду було підтверджено від імені короля Людовіка II Сакланом та легатом [22, s. 99–106].

Відбулася угода між чеськими католиками і чашниками з одного боку та Римською церквою з іншого. Проти угоди протестувало 16 панів та 550 рицарів. Незважаючи на ці обставини, залишилося чекати підтвердження консиліуму та Папи Римського. За надання були Папа вимагав повернення протягом 6 років церковних земель у Чехії, що викликало хвилю протестів [18, s. 554; 7, s. 690]. Можна стверджувати, що на цьому етапі було вирішено релігійне протистояння і зрівняно у правах чашників із католиками.

Отже, протягом правління Людовіка II Ягеллона відбувалися спроби примирення чеської церкви з Папою Римським. У 1525 р. Папа Римський підтвердив компактати внаслідок чого було підписано угоду між чеськими католиками і чашниками з одного боку та Римською церквою з іншого. На поч. XV ст. відбувалася боротьба з сектантським рухом. Не менш гостро стояла проблема поширення реформаційного руху. Щодо питання із лютеранами, то за правління Людовіка II Ягеллона воно залишилося відкритим. Із приходом до влади династії Габсбургів розпочнеться контрреформація, і релігійні суперечки продовжаться.

Таким чином, вплив реформаційного руху на політичну ситуацію в Чеського королівства був значним. Релігійні суперечки були тісно пов'язані з політичними проблемами і мали вплив на діяльність вищої шляхти та станово-представницьких органів влади. Наслідком церковно-релігійних суперечок стане політична криза в Чеському королівстві, що призведе до поразки у битві під Могачем (1526 р.) та загибелі останнього представника чесько-угорської лінії династії Ягеллонів Людовіка II.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волошин Т. Особливості розвитку реформаційних течій в землях Корони чеської на початку XVI ст. / Т. І. Волошин // Історичний архів: наукові студії / Чорноморський держ. ун-т ім. Петра Могили, Ін-т Української археог. та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Нац. акад. наук України. – Миколаїв: [б. в.], 2011. – Вип. 7. – С. 20–23.
2. Волошин Т. Проникнення реформаційних ідей Мартина Лютера на землі Чеської корони / Т. І. Волошин // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Говерла, 2010. – Вип. 24. – С. 134–138.
3. Пронин В. История Православной Церкви на Закарпатье / В. Пронин. – Свято-Николаевский Мукачевский монастырь, 2005. – 524 с.

4. Akty Jednoty bratrské / J. Bidlo. – Brno: Historické komise pri Matici moravské, 1915. – Svazek 1. – 704 s.
5. Akty Jednoty bratrské / J. Bidlo. – Brno: Historické komise pri Matici moravské, 1923. – Svazek 2. – 290 s.
6. Bartošova Kronika pražská od léta páně 1524 až do konce léta 1530: dle dvou rukopisů cís. veřejné knihovny Pražské / K. J. Erben. – Praha: Nákladem kněhkupectví Bedřicha Tempského, 1863. – 375 s.
7. Čornej P., Bartlová M. Velké dějiny zemí Koruny České (1437–1526) / P. Čornej, M. Bartlová. – Praha-Litomyšl: Paseka, 2007. – Svazek VI. – 839 s.
8. Denis A. Konec samostatnosti České / A. Denis. – Praha: Šolc a Šimáček, 1932. – Díl I. – 301 s.
9. Goll J. Některé prameny o bouři Pražské r. 1483 a 1484 // Zprávy o zasedání KČSN 1877. – Praha, 1878. – S. 175–184.
10. Hrejsa F. Dějiny křesťanství v Československu IV. Za krále Vladislava a Ludvíka. Před světovou reformací a za reformace / F. Hrejsa. – Praha: HČEFB, 1948. – 368 s.
11. Krofta K. Dějiny Československé / B. Janda. – Praha: Sfinx, 1946. – 914 s.
12. Macek J. Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526) / J. Macek. – Praha: Academia, 2001. – Díl 1 /2. – 561 s.
13. Macek J. Jagellonský věk v českých zemích (1471–1526) / J. Macek. – Praha: Academia, 2002. – Díl 3 /4. – 599 s.
14. Macek J. Víra a zbožnost jagellonského věku / J. Macek. – Praha: Argo, 2001. – 488 s.
15. Matějek F. Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přílehlému uzemí Slezska a Polska. Studie o přeměnách na feudálním velkostatku v 2. polovině 15. a v 1. polovině 16. století. / F. Matějek. – Praha: ČSAV, 1959. – 511 s.
16. Maur E. Tomáš Müntzer / E. Maur. – Praha: Univerzita Karlova, 1993. – 278 s.
17. Mezi Václavem Královským z Želetavy a braty Vencelíky z Vrchovišť o nedostiučinění smlouvě, 1524, 13. dubna (April) / J. Čelakovský (ed.) Registra soudu komorního z let 1524–1526 // Archiv český 33. – Praha, 1918. – S. 120.

18. Palacký F. Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě / F. Palacký. – Praha: L. Mazáč, 1930. – Dil V. – 578 s.
19. Rezek A. Paměti o bouři pražské, roku 1524. – Praha: Nákladem Král. české společnosti nau, 1881. – 46 s.
20. Řičan R. Dějiny Jednoty bratrské / R. Řičan. – Praha: Kalich, 1957. – 518 s.
21. Řičan R. Jednota bratrská // Sborník k pětistému výročí založení. – Praha: Kalich, 1956. – S. 51-118.
22. Skýbová A. Česká šlechta a jednání o povolení kompaktát r. 1525 // Proměny feudální třídy v Čechách v pozdním feudalismu. – Praha: Univerzita Karlova, 1976. – S. 81-112.
23. Šimák J. Ziga Vaníčkovíc, účastník bouře pražské r. 1524 // ČČM 78. – 1904. – S. 33-42.
24. Šmachel F. Epilog husizské revoluce. Pražské povstání 1483 // Acta reformationem Bohemicam illustrantia 1. – Praha, 1978. – S. 45-127.
25. Tomek V. Děje království českého / V. Tomek. – Praha: Fr. Řivnáč, 1885. – 370 s.
26. Tomek V. Dějepis města Prahy X / V. Tomek. – Praha: Fr. Řivnáč, 1894. – 632 s.

The influence of the reformation movement on the political relations in the czech kingdom during the rule of louis ii jagiellon

Jaroslav ANDRUSYAK (Uzhhorod, Ukraine)

Summary. *The article reveals the influence of the Reformation movement on the political relations in the Czech Kingdom during the rule of Louis II Jagiellon (1516–1526). Lutheranism began to penetrate into the Czech Kingdom in 1518–1523. It caused the religious oppositions and political disagreements which led to the political crisis in the Czech Kingdom.*

Key words: *Louis II Jagiellon, Martin Luther, Thomas Müntzer, Catholic, Utraquists, Neoutraquists, Reformation movement.*

ЧЕСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ В СЕРЕДИНІ ХХ століття

Віктор МЕЛЬНИК (Київ, Україна)

Мельник Віктор. Чесько-німецький етнополітичний конфлікт в середині ХХ століття; 20 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 23; мова українська.

Резюме. У статті розглянуто проблематику депортації німецького населення з території Чехословацької республіки протягом 1945–1950 років. Автор визнає цю депортацію центральним етапом процесу, який він визначає як “Чесько-німецький етнополітичний конфлікт ХХ століття”. Початок конфлікту запропоновано вважати наслідком невдалої і провальної внутрішньої політики Першої Чехословацької республіки. Негативні сторони чехословацького проекту 1919–1938 років значною мірою сприяли посиленню німецького сепаратизму і створили підґрунтя для подальшої експансії гітлерівської Німеччини. Втім, за часів нацистської окупації, більша частин чеської інтелігенції активно співпрацювала із новою владою в рамках такого цікавого з політологічної та юридичної точки зору феномену як “Протекторат Богемії і Моравії”. Користуючись політико-антропологічною та соціально-психологічною методологією, автор пропонує вважати подальший геноцид німецького населення в Чехословаччині (1945–1950) спробою власної реабілітації чеського керівництва (зокрема, чеських колаборантів) перед союзниками (США, Великобританією та СРСР).

Ключові слова: Чехословаччина, депортація німецького населення, Богемія та Моравія, Третій Рейх, Чеський фашизм, Чеська соціал-демократія.

Специфіка і статистика чесько-німецьких етнополітичних відносин. Слід зазначити, що специфіка чесько-німецьких відносин завжди формувалась у відповідності з етнографічною

картою Чехії та Словаччини. Так, на території Богемії проживало близько 2,5 мільйонів німців, що складало на початку XX століття близько 52% населення регіону. Згідно з переписом населення у Чехословацькій республіці, проведеного в 1921 році, німці склали майже 33% населення Богемії! Переважна частина богемських німців була на цих територіях автохтонною етнічною групою, маючи за плечима понад тисячолітню історію проживання в регіоні. Найбільшим німецьким центром у Чехії була Прага, де відсоток німців протягом першої половини XX століття у залежності від політичної ситуації коливався від 60% до 30%. Зрозуміло, що офіційні чехословацькі переписи населення суттєво занижували кількість чеських німців, не відзначаючи наявності величезного числа мішаних шлюбів між німцями та чехами. Крім того, зважаючи на серйозну історико-культурну спадщину Габсбургської Австро-Угорщини, німецька мова займала далеко не останні позиції і серед самих чехів. Так, в 1939 році на території Богемії німецькою мовою розмовляла половина населення. У місті Карлсбад (сьогодні – Карлові Вари) німецька мова була розмовною для понад 90% жителів [12, с. 129].

Від 750 до 900 тисяч німців історично проживали також на теренах Моравії – найбільш слов'янської провінції у сучасній Чеській республіці (звісно, якщо таку оцінку давати на основі історико-етнографічного аналізу), складаючи на початку XX століття приблизно 25% населення провінції. Також близько 200 тисяч німців жило в Моравській Сілезії, досягаючи в окремих районах (на кордоні з німецькою провінцією Сілезія – нині Нижньосілезьке та Опольське воеводства у Польщі) 98% жителів. Не варто, на наш погляд, забувати і про долю тих 150–200 тисяч карпатських німців, які проживали в Словаччині та на Закарпатті.

Так чи інакше, але в загальновідомому Судетському регіоні німці склали 93% населення (майже 3 мільйони чоловік). Також, за різними оцінками, кількісний потенціал німецької общини Братислави (прикордонної з Австрією) досягав чверті від загального числа мешканців.

Звернемось до матеріалів офіційних переписів населення Чехословаччини. Вони здебільшого відрізнялись від цифр, якими оперували в партійній канцелярії НСДАП наприкінці 1938 – на початку 1939 років. Однак, навіть ці занижені (у Богемії та Моравії – абсолютно без врахування величезного відсотка мішаних шлюбів) дані можуть дати нам чітке уявлення про масштаби і характер терористичної антинімецької акції у Чехословаччині в 1945–1950 роках. Офіційні переписи населення в першій Чехословацькій республіці проводились у 1921 і 1930 роках.

Урядовий перепис населення Чехословаччини, який був проведений протягом 1921 року показав наступну етнографічну картину: в Богемії проживало 4 382 788 «чехів і словаків», 2 173 239 німців, 5 476 мадяр, 2 007 «росіян і малорусинів», 11 251 євреїв, 973 представники польської етнічної меншини, 1 091 циганів та інших [21]. Всього, перший чехословацький урядовий перепис з часів відокремлення Богемії від Австро-Угорщини, зафіксував на цій території у 1921 році 6 576 825 чоловік, з яких 2 173 239 були німцями. Тобто в результаті першого перепису після близько 700 років німецького володіння (отже, цей перепис важко було запідозрити в пронімецьких симпатіях), німецька етнічна меншина в Богемії склала 33,04%.

У Моравії в 1921 році жило 2 616 436 осіб. З них, “чехів і словаків” – 2 048 426, німців – 547 604, мадяр – 534, “росіян і малорусинів” – 976, євреїв – 15 335, поляків – 2 080, представників інших етнічних груп – 1 481. Отже, німці у Моравії в 1921 році склали 20,9% населення регіону.

Національний склад чеської Сілезії у 1921 році включав: “чехів і словаків” – 296 194, німців – 252 365, мадяр – 94, “росіян і малорусинів” – 338, євреїв – 3 681, поляків – 69 967, інших – 99. Всього, у тій невеликій частині німецької Сілезії, яка після Першої світової війни відійшла до Чехословаччини, проживало 622 738 чоловік, з яких німців – 40,5%.

У Словаччині було нараховано 139 900 німців із загального числа населення в 2 958 557 осіб, а це складало 4,7%. В свою чергу, невелику, але компактну етнодемографічну групу складала німецька меншина на території Карпатської України (в офіцій-

ній урядовій документації, у відповідності з умовами Сен-Жерменського договору, до 1938 року іменувалась Підкарпатською Руссю і формально була наділена широкою автономією нарівні зі Словаччиною). Із загальної кількості всіх проживаючих (599 808), німців у 1921 році чеський перепис зафіксував 10 460 (1,74%). Вони проживали, як і в Словаччині, переважно в рівнинних районах сучасного Закарпаття, але брали достатньо активну участь в місцевому культурному та економічному житті. Варто зазначити, що карпатські німці, напротивагу німцям богемським чи моравським, протягом XIX століття перетворились у відокремлену етнічну групу і характеризувались достатньо тісними етнічними та соціально-культурними контактами з українцями і словаками.

Отож, у 1921 році перший чехословацький перепис населення відобразив наступну етнонаціональну картину в республіці: всього – 13 374 364 жителів, з яких – 8 760 937 “чехів і словаків”, 3 123 568 німців, 745 431 угорців, 461 849 “росіян і малорусинів” (близько 450 000 осіб – українці), 180 855 євреїв, 75 853 поляків, 25 871 циган та інших. Так, загалом у Чехословаччині 1921 року, чехів і словаків разом було 65,5%, а німців – 23,3%.

Тепер, звернемо уваго на другий урядовий перепис населення в ЧСР, чітким політичним завданням якого президент Томаш Масарик проголосив “демонстрацію укріплення єдиної чехословацької нації”. У книзі відомого чеського етнODEMOґРАФА А. Тота добре продемонстровано відношення між першим (1921) і другим (1930) переписом населення Чехословацької республіки. Перепис 1930 року збільшив відсоткову кількість чеського варіанту “нової історичної спільності” – “чехословаків” за рахунок ігнорування майже 250-тисячної української спільноти в Словаччині, з якої у словацькій частині перепису було відображено лише 90 тисяч осіб. Масштабні фальсифікації перепису відбулись також на території Сілезії, інтегрованої із Моравією в єдиний Моравькосилезький регіон, де близько 200 тисяч німців також офіційно було записані “чехословаками”. Схожі, але менш організовані акції створення нової чехословацької народності відбувались також в центральній Богемії (переважно в Празькому

районі) де жертвою цього процесу стала національна ідентичність близько 100 тисяч німців [21].

Отож, у 1930 році на території Чехословаччини було задокументовано проживання 14 479 565 осіб, з яких: чехословаків – 9 688 770, німців – 3 231 688, мадяр – 691 923, росіян і українців – 549 169 (українців – близько 520 тисяч осіб), євреїв – 186 642, поляків – 81 737, інших – 49 636.

Зокрема, у Богемії етностатистична ситуація виглядала так: чехословаків – 4 713 366, німців – 2 270 943, мадяр – 7 603, росіян та українців – 7 612, євреїв – 12 735, поляків – 1 195, інших – 1 555. Всього: 7 014 559 чоловік. З них: чехословаків – 67,19% і німців – 32,37%.

На території Моравськосилезького краю проживало 5 501 688 осіб. Серед них було зафіксовано: чехословаків – 2 595 534, німців – 799 995, мадяр – 2 860, росіян та українців – 4 012, євреїв – 17 267, поляків – 79 450, інших – 2 570. Таким чином, на території новоутвореного Моравськосилезького регіону чехословаки склали 47,17%, тоді як німці – 14,54%. У порівнянні з цифрами 1921 року (20,9% населення в Моравії та 40,5% населення Силезії) німці опинилися в серйозній статистичній меншості відносно так званих “чехословаків” (практично, чехів). На наш погляд, саме з цією метою і відбулась адміністративно-територіальна реорганізація Силезії та Моравії в єдину провінцію. Чехи постійно прагнули статистичного домінування, що особливо добре відображено на німецькому та словацькому прикладах. Однак, німецькі національно-культурні організації оцінювали кількість німців на території Моравськосилезького краю протягом 20–30-х років на рівні 25–30%. Так чи інакше, але за кількісним характером розповсюдження німецької мови, слід стверджувати, що близько 35% населення регіону відносило себе до “людей німецької культури”. Особливо поширеною в якості розмовної мови німецька була саме в Силезії. Нею користувалося близько 50% жителів.

У Словаччині, в 1930 році проживало 3 256 468 чоловік, з яких словаків і чехів – 2 364 005 чоловік і німців 147 505 чоловік. Відповідно, 72,59% і 4,5% населення. В свою чергу, на тери-

торії Карпатської України, із 706 850 загального населення, німці склали 13 245 осіб (українцями офіційно записали лише 446 780 чоловік – 63,2%) або ж 1,87%.

Методи проведення переписів населення в Чехословацькій республіці достатньо відомі українській історіографії, головним чином, завдяки працям тогочасних діячів карпатоукраїнського руху [17]. Вони були типовими для молодих, постімперських країн східноєвропейського простору, котрі відрізнялись від інших, “традиційних” держав синдромом вічної боротьби за незалежність, навіть в умовах омріяного здобуття останньої. Наприклад, термін “чехи і словаки” (як і “росіяни та мало русини”) слід вважати апріорично некоректним і таким, що псує істинні результати етносоціологічного дослідження. Агресивна чехізація словаків та розрізнених етнографічних груп закарпатських українців мала своїм наслідком соціально-психологічну кризу свідомості і наростання громадського озлоблення у відповідь, що нарешті призвело до розпаду першої Чехословацької республіки в 1938–1939 роках.

Чехословаччина як жертва власного внутрішньополітичного проекту. На нашу думку, варто особливо підкреслити, що розглядати Чехословаччину кінця 30-х років ХХ століття в якості виключно жертви німецької зовнішньополітичної та військової експансії – зовсім неправильно. Чехословаччина, перш за все, стала жертвою власного внутрішньополітичного проекту створення єдиної республіканської ідентичності, котра, на думку першого президента ЧСР, Т. Масарика мала б повністю замінити існуючі ідентичності національні, а в подальшому реінтегрувати розрізнені етнічні групи в єдину чеську народність.

Чехословаччина протягом 1938–1939 років показала повну неспроможність зберегти власну державність через використання механізмів політичної мобілізації народу. Стрімке наростання чехізації в 1930-х роках було прямо пропорціональне зростанню рейтингів відцентрових політичних сил у Словаччині, Карпатській Україні та Судетській області.

Прага постійно декларувала федералістичний характер Чехословацької державності, який вона повністю запозичила

із системи організації державного устрою Австро-Угорської імперії зразка 1867–1918 років. Однак, відношення чеських урядовців та й середньостатистичних чехів до словаків і українців, по суті, як до людей третього сорту (другим вважалися німці) стало твердим підґрунтям для березневої трагедії 1939 року, коли жоден словак чи українець навіть не подумав вийти на захист республіки. Отже, окупація Богемії, Сілезії і Моравії німецькими військами 15 березня 1939 року, проголошення незалежності Словацької республіки та Карпатської України, угорська агресія проти них – це вже комплекс наслідків внутрішньополітичного самогубства Праги.

Вважаємо за потрібне підкреслити, що етнонім “судетські німці”, як і назва “Судетський регіон” ніколи не мали серйозної історичної основи. Їхнє перетворення в етнокультурний ідеологічний концепт відбулося лише наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття, в процесі становлення в Німеччині націонал-соціалістичної влади. Вперше термін “судетські німці” вжив письменник Франц Йессер у 1902 році. Однак, психологічна політизація цього літературного “етноніма” відбулась лише з подачі створеної 1 жовтня 1933 року політичної партії богемських і моравськосилезьких німців – “Німецького патріотичного фронту” [1]. Заохочений перемогою націонал-соціалізму в Німеччині, Німецький патріотичний фронт під керівництвом Конрада Генлейна (1898–1945) вперше зумів об’єднати всі німецькі націоналістичні організації на території сучасної Чехії і оформив остаточну політичну вимогу – широку територіальну автономію для німецькомовних і німецько-культурних територій Богемії, Моравії, Силезії.

У 1935 році, в ході політичного діалогу між К. Генлейном і Т. Масариком, Німецький патріотичний фронт змінив назву на СНП (Судетська німецька партія) і отримав загальнодержавну легітимізацію через юридичний допуск на парламентські вибори. Цьому особливо сприяла політика президента Масарика, який, незважаючи на реалізацію “чехословацького” проекту, продовжував вбачати коріння цього проекту саме в австрійському історико-культурному минулому чехів [10]. Однак, ре-

зультат першої радикальної партії німців на травневих виборах 1935 року вразив офіційну Прагу. Судетська німецька партія здобула 68% голосів усіх богемських і моравськосилезьких німців (за неї проголосували 1 249 530 чоловік), в результаті чого остаточно закріпила за собою право репрезентації усіх німців Чехословаччини. В результаті цієї перемоги, території північної, західної та південної Чехії, охоплені гірським масивом під назвою “Судети”, отримали нову культурно-політичну назву – “Судетська область”. Слід також зазначити, що Судетська німецька партія зайняла в чехословацькому парламенті 44 місця з 300 можливих, а також була репрезентована 23 сенаторами у верхній палаті, ставши другою за рівнем впливовості політичною силою в країні.

Закінчився діалог між німецьким політичним середовищем і чеським політичним центром досить погано: в березні 1938 року, зважаючи на внутрішню політичну кризу в Чехословаччині СНП оголосила Карлсбадську програму з вимогами найширшої автономії та ідеями подальшої суверенізації Судетської області, що нарешті призвело до початку збройного античеського повстання 13 вересня 1938 року. В результаті, Англія, Франція та Італія змусили Чехословаччину Мюнхенською угодою 29–30 вересня 1938 року передати Судетську область Німеччині [11, с. 25–30].

При цьому, варто наголосити на тому, що чехословацькі війська були цілком здатні відбити німецьку агресію як в 1938, так і в 1939 році. Проблемаю стало те, що більшість словаків, німців, українців, котрі служили у чехословацькій армії, не вважали події 1938–1939 років агресією. Таке ж відношення зберігалось і серед вищого командного складу чеської національності. Більшість чехів середнього віку і вище, зважаючи на їхнє австрійське військове минуле, відносились до Німеччини та особливо до німецької культури з певним пієтетом. В силу цілого комплексу психологічних та історико-культурних причин, а не військових (!) чехословацька армія в березні 1939 року не чинила німецьким частинам жодного опору. На підтвердження нашої тези, наведемо дані військового співвідношення збройних сил

Чехословащини і німецького вермахту станом на серпень-вересень 1938 року. Так, людський ресурс вермахту нараховував 2 200 000 чоловік, з яких негайно проти ЧСР у вересні 1938 року Берлін міг направити 1 825 000 бійців. Загальна кількість живої сили у чехословацькій армії – 2 мільйони чоловік, з яких проти Німеччини могло бути протягом доби розвернуто 1 645 000. Таким чином, німецька армія проти ЧСР могла виставити 39 дивізій із наявних 47, тоді як чехословацький Генеральний штаб міг оперувати 37 дивізіями із 39. В свою чергу, весь танковий ресурс Німеччини в той час офіційно нараховував 720 одиниць, тоді як чехословацька армія лише на кордоні з Німеччиною концентрувала 400 танків із наявних 469. Співвідношення у військовій авіації також було порівняно однаковим. Для наступу на Чехословащину, німецьке командування могло використати 2400 літаків з 2500 існуючих, тоді як на території Богемського і Моравськосилезького краю знаходилося 1500 одиниць чеської авіації із 1582 наявних у ЧСР літаків [19, с. 218]. Таким чином, німецька та чехословацька військова машини навіть наприкінці 1938 року мали певний паритет у живій силі та у сучасній військовій техніці. Однак, все було вирішено в іншому руслі, в руслі військового та національного духу. На нашу думку, чехи програли передусім духовну боротьбу. Відсутність цього національного стержня під назвою “духовний опір” була сповна продемонстрована у період співжиття німців і чехів в рамках такого квазідержавного утворення як “Протекторат Богемії і Моравії”.

Чесько-німецьке співжиття в рамках Протекторату Богемії і Моравії. Взаємовідносини між чехами та німцями протягом 1939–1944 років на території «Протекторату» були доволі нейтральними, у багатьох випадках дружелюбними. Німці не чіпали чеські церковні та культурно-освітні організації. Німецька адміністрація в 1939–1940 роках проводила постійні пропагандистські акції “єднання німців і чехів”. Багато в чому, такій політиці сприяло призначення 21 березня 1939 року першим рейхспротектором Богемії і Моравії барона Константина фон Нейрата (протягом 1932–1938 рр. Нейрат був міністром закордонних справ Німеччини).

Німцями було зроблено досить серйозний крок: формальне збереження чеської державності в період 1939–1945 років. Ця державність відрізнялась від чехословацької тим, що була саме чеською. Німці продовжували становити серйозний відсоток населення протекторату (від 15 до 25%), але органи богемсько-моравського самоуправління, місцеві виконавчі органи та уряд були укомплектовані переважно представниками чеської інтелігенції [3].

Так, посаду “державного президента” протекторату, з дозволу А. Гітлера, зберіг за собою президент постмюнхенської Чехословаччини (від 1938 року), юрист Еміль Гаха (1872–1945). Вже 16 березня 1939 року була введена посада “голови уряду” протекторату, котру протягом місяця займав останній прем’єр-міністр ЧСР Рудольф Беран (1887–1954), а в квітні передав керівництво урядом генералу Алоїзу Еліашу (1890–1942) [5, с. 178].

Першою серйозною акцією німецької військової адміністрації у Празі стала безкоштовна роздача продуктів усім безробітним. Після цього, фон Нейрат розпочав широкомасштабну “трудоу політику”, метою якої було ліквідувати кризовий рівень безробіття, який захлиснув Чехословаччину після економічного обвалу наприкінці 1938 року (кількість безробітних в лютому 1939 року досягнула 100 тисяч осіб лише на території Чехії). Цей економічний обвал був пов’язаний саме з передачею Рейху Судетської області. В останній було сконцентровано близько 40% всієї промисловості країни.

Ліквідація німцями безробіття у Богемії та Моравії відбувалась двома шляхами: перший – реіндустріалізація всієї території колишніх чеських провінцій, розгортання на базі чеського військово-промислового комплексу найбільш потужних танкових заводів, різномірних збройних виробництв. Другий шлях – вивезення чеських безробітних і великої кількості добровольців на роботу в Німеччину. До кінця 1941 року на роботу в Німеччину поїхало 200 тисяч чехів із Протекторату Богемії і Моравії. Використання чеської промисловості та робочої сили на потреби Рейху добре досліджено німецьким істориком Д. Брандесом. Він відзначає підняття чеської промисловості до

1941 року та її стрімке падіння до 1944 [4, с. 42]. Падіння обсягів промислового виробництва та можливостей чеського військово-промислового комплексу протягом 1942–1943 років, на його думку, було наслідком ліквідації рейхспротектором довоєнного трудового законодавства, переїздом більшої частини кваліфікованих робітників-чехів до Німеччини (в 1943 році таких було вже 350 тисяч) і тотальним вивезенням промислових і продовольчих товарів з Богемії-Моравії у Німеччину. Наслідком стало зростання цін і еквівалентне зростання соціального незадоволення у протектораті.

Останнє було оперативно використане англо-американською розвідкою для розгортання підпільної, але результативної антинімецької підривної роботи. Результати були вбивчі як для німців, так і для самих чехів. Ліквідація першого заступника рейхспротектора (смерть р. Гейдріха 4 червня 1942 року після нападу 27 травня та призначення на його посаду оберстгрупенфюрера СС Курта Даллога), розстріл німцями прем'єр-міністра Богемії-Моравії А. Еліаша (19 червня 1942 р.), масові античеські репресії і введення в дію протекторськими органами СС чеської частини плану «Ост» призвели до стрімкого і неконтрольованого наростання міжнаціональної ворожнечі на території Чехії. На наш погляд, про активізацію союзниками чеського руху опору слід говорити саме в другій половині 1942 року, коли німці заборонили на території Богемії і Моравії будь-яку невійськову промисловість і розпочали процес відчуження чехів від державної влади. Однак, слід зазначити, що розпорядження фюрера про заборону набирати чехів на державну службу в протектораті з'явилося лише в жовтні 1943 року.

Разом із тим, рух опору до 1945 року не набував серйозного поширення поза окремими колами чеської інтелігенції, студентства і відстороненої від керівництва протекторатом політичної еліти. Важливий, на наш погляд, факт: одразу після спроби ліквідації р. Гейдріха, 2 червня у Празі зібралась 65-тисячна маніфестація чесько-німецької солідарності. Безумовно, що ця маніфестація була організована саме німецькою протекторською адміністрацією. Однак, сам обсяг людей, настрої, які охопили

Староміську площу Праги 2 червня 1942 року, свідчили про те, що чехи відверто не бажали розгортання насилля в країні.

Ще на початку 1942 року (19 січня), після арешту свого попередника, обвинуваченого у співробітництві з англо-американськими спецслужбами, уряд протекторату очолив відомий празький юрист Ярослав Крейчі. Сформований ним уряд пропрацював до 19 січня 1945 року і зробив досить багато для того, щоб уникнути розгортання в країні антинімецького руху опору [23, с. 256]. Навіть навпаки: 29 травня 1942 року у Празі Крейчі відкрив Кураторство по вихованню молоді в Богемії та Моравії. Цей орган займався ідеологічним, освітнім і парамілітарним вихованням дітей у віці від 10 до 18 років. Загалом же, станом на 1943 рік, майже 25% дорослого населення протекторату входило в склад наступних, дозволених міністерством юстиції політичних організацій: “Арійський робітничий фронт”, “Головний провід фашистів Протекторату”, “Антиєврейська ліга”, “Чеський союз борців”, “Партія зеленої свастики”, “Національна арійська культурна єдність”, “Національний комітет дії”, “Виконавчий комітет фашистських ветеранів”, “Корпус захисту”, “Націонал-соціалістичний рух трудящих”, “Союз арійської міліції Чехії”, “Чеський арійський рух” [14].

Велику роботу з націонал-соціалістичної пропаганди на діючих у протектораті заводах і фабриках військово-промислового комплексу проводив “Національний центральний робітничий профсоюз Богемії і Моравії”. Під егідою міністерства освіти та народної просвіти протягом 1943–1944 років особливо активізувала свою діяльність загальночеська організація “Робітнича школа”, котра займалась налагодженням вечірньої середньої та заочної вищої освіти серед робітників. Аналогічну роботу серед селян здійснювала урядова “Асоціація сільського та лісового господарства”, членами котрої станом на 1 грудня 1942 року були 300 тисяч чоловік! Асоціація займалась науковою, освітньою, ідеологічною роботою, орієнтувалась переважно на середніх землевласників, але забезпечувала також усіх працівників сільського господарства всім необхідним для їхньої роботи. Не менше 15% дорослого населення окупованої Чехії входило також

у ряд дозволених німцями політичних організацій: “Народне братство” (створене 6 квітня 1939 року на основі “Фашистської національної спільноти”), “Чеський націонал-соціалістичний табір”, блок “Арійська гвардія – Чеські фашисти” [7]. Приклад мілітарної допомоги німецькому Рейху подавав син міністра освіти та народної просвіти протекторату Богемії і Моравії, Емануеля Моравця – Ігор Моравець, котрий воював добровольцем у складі 3-ї танкової дивізії СС “Мертва голова” і за хоробрість, проявлену на Східному фронті, отримав Залізний хрест. Протягом 1941–1945 років, понад 20 тисяч чеських добровольців воювали на боці вермахту та військ СС.

Набагато більш серйозні зразки чеської військової допомоги німцям проявилися наприкінці 1944 року. Саме тоді були створені перші національні частини чехів: чеський поліцейський полк СС “Бріскен” (час створення: грудень 1944 – лютий 1945 року) та чеська добровольча рота СС “Святий Вацлав” (воювала на боці німців під час Празького повстання 5–9 травня 1945 року). Поліцейський полк “Бріскен» в лютому 1945 року був включений у склад 31-ї добровольчої гренадерської дивізії СС, котра і до цього іменувалась “Богемія і Моравія”. Це було викликано великою кількістю добровольців-чехів і чеських фольксдойче в її складі. В лютому-березні 1945 року на словацько-угорському кордоні, в складі 6-ї танкової армії СС, було сформовано 37-ю добровольчу кавалерійську дивізію СС “Лютцов”, значна частина офіцерського складу якої була набрана з колишніх офіцерів чехословацької армії. Ця дивізія також комплектувалася переважно за рахунок чеських і угорських добровольців.

Таким чином, протягом березня 1939 – травня 1945 року населення Чехії, зокрема і підростаюче, особливо чеська молодь, знаходилась під постійним освітньо-ідеологічним впливом ідей націонал-соціалізму. На території протекторату було офіційно дозволено пропагувати і розробляти концепції “чеського фашизму”. Ця течія в своїй ідеологічній генезі представляла собою щось середнє між німецьким націонал-соціалізмом та італійським фашизмом. Завдяки отриманому необмеженому доступу до молодіжної та робітничої аудиторій, чеська фашист-

ська пропаганда отримала міцну соціальну підтримку. Чеська пропаганда опиралася на реальні справи німецької рейхспротекторської адміністрації, котра протягом 1939–1941 років зуміла повністю вирішити на території Богемії і Моравії проблему безробіття.

Чеський фашизм дуже добре розвивався в 1939–1945 роках та успішно еволюціонував ідеологічно. Ідея чеської виключності, навіть за умов інкорпорації її у “велику германську культуру”, нічим не відрізнялась від діючої поряд з нею ідеєю німецької виключності. Німецька офіційна пропаганда називала чехів окремим германським народом, котрий слов’янізувався. Чеські фашисти вважали себе слов’янським етносом, котрий культурно германізувався. Останню тезу цілком логічно слід пояснити багатостолітнім перебуванням Богемії і Моравії у складі германської Священної Римської Імперії, а потім в Австро-Угорській імперії. Чеська культура протягом історичного процесу зазнала неймовірних за своїми масштабами і етнопсихологічними наслідками германських впливів у всіх сферах. Чеська інтелігенція, слідуючи традиціям «поставстрійських країн» Європи, пишалася цим під час першої Чехословацької республіки. Чеський фашизм доби протекторату розповсюдив цю ідею вже масово. Однак, при цьому, головний акцент у вихованні молоді робився не стільки на германській сутності чи спадщині чехів, скільки на чеській виключності в Європі, внаслідок наявності германської культури. На наш погляд, саме цей факт і став передумовою того відношення, котре чехи проявили відносно автохтонного німецького населення в 1945–1950 роках.

Новий чехословацький уряд і депортація німецького населення. Вже 4 квітня 1945 року у місті Кошице, на території Словаччини, під контролем радянських військ, було сформовано уряд «Національного фронту», до складу якого було інкорпоровано чеських і словацьких комуністів, словацьких соціалістів, чеських соціал-демократів, а також представників всіх великих екзильних (у вигнанні) чехословацьких організацій, які претендували на державну владу. Таким чином, після тривалих переговорів у Москві, новий кошицький уряд очолив ко-

лишній президент Чехословаччини (1935–1938) – Едвард Бенеш (1884–1948). До цього, Е. Бенеш очолював у Лондоні так званий «уряд Чехословаччини у вигнанні», прем'єр-міністром якого від 21 липня до 5 квітня 1945 року був його близький соратник, католицький священник Ян Шрамак. Протягом 1941–1942 років еміграційний уряд Бенеша-Шрамека зумів домогтися повного визнання своєї організації єдиним законним урядом на території Чехословаччини. Значним дипломатичним успіхом «лондонців» стало анулювання всіх положень та умов Мюнхенського договору Великобританією, США, Францією (також еміграційним урядом) і СРСР. Всі країни антигітлерівської коаліції офіційно задекларували визнання за колишньою ЧСР права на відновлення свого державного організму в кордонах 1937 року. Таким чином, союзники вважали Судетську область територією майбутньої Чехословаччини вже від 1942 року. Бенешу вдалося налагодити хорошу взаємодію між всіма добровольчими чехословацькими частинами, котрі воювали проти німців у складі британських і радянських військ. Однак, найбільшим успіхом, котрий закріпив Бенеша у статусі керівника усіх антинімецьких чеських організацій, стало підписання “Договору про дружбу та союзницькі відносини” між еміграційним урядом та СРСР [8].

Цьому договору передувала тривала полеміка з приводу так званого “німецького питання”. Вперше, на серйозному рівні чеські політичні емігранти заговорили про необхідність виселення німців ще в 1941 році. С. Сумлений з цього приводу зазначає: “Саме в Лондоні чеський уряд у вигнанні вперше сформулював плани масової депортації етнічних німців після закінчення війни. Хуберт Ріпка, найближчий радник президента Едварда Бенеша, мріяв про масове вигнання німців уже в 1941 році, роздумуючи на шпальтах газети *Czechoslovak* – офіційного органу чеського уряду у вигнанні – про «організоване застосування принципу переселення народів». Далі він пише: “Погляди свого радника повністю поділяв і президент Бенеш. Восени 1941 і зимою 1942 року Бенеш опублікував дві статті в журналах *The Nineteenth Century and After* і в *Foreign Affairs*, де розвивав концепцію “переміщення населення”, котре покликане допомогти

впорядкувати післявоєнну Європу. Не будучи впевненим, що вдасться переконати англійців у необхідності реалізації планів депортації трьохмільйонного німецького населення, чеський уряд у вигнанні на всякий випадок розпочав аналогічні переговори з представниками радянського керівництва” [20].

Лише в березні 1943 року, Бенеш домігся зустрічі з О. Богомолівим (радянським послом), на якій представив детальний план лондонського уряду. Згідно з цим планом, 3,5 мільйона “чистих” німців і фольксдойче пропонувалось переселити в Баварію і Саксонію протягом року-двох з моменту звільнення Чехословаччини союзниками. Керівництво СРСР вагалось з відповіддю до червня 1943 року, коли під час поїздки Бенеша в Сполучені Штати, представниками американського, британського та радянського МЗС, було погоджено “план Бенеша”.

В листопаді 1944 року був готовий меморандум Бенеша для представників союзних держав, в якому представлялась детальна картина майбутніх етнічних чисток проти німецького населення Чехословаччини. Згідно з ним, масштабна депортація мала розпочатись одразу після звільнення території ЧСР на всіх землях, де загальний відсоток етнічних чехів складав менше 67%. “Інтенсивне” виселення з нанесенням максимальної майнової, моральної та фізичної шкоди повинно було закінчитись тоді, коли відсоток німців не зменшиться до 10–15%. Тоді потрібно було перейти до організованої фази виселення залишків німецького населення. Протягом року на території Богемії та Моравії німців не повинно було залишатись взагалі, тоді як на території Судетської області повне виселення всіх німців пропонувалось здійснювати до двох років. Здійснення етнічних чисток покладалось передусім на 1-ий чехословацький армійський корпус генерала Людвіка Свободи, особовий склад якої характеризувався антинімецькими настроями.

Говорячи вже про час формування уряду “Національного фронту”, Петер Гостоні характеризує його наступним чином: “Новий уряд опублікував в Кошице свою програму, котра представляла собою корінний поворот внутрішньої та зовнішньої політики відносно довоєнного періоду. Називались умови для

(майбутнього) вигнання німців і угорців, існуючі органи управління доповнювались створенням національних революційних комітетів, проголошувалась майбутня земельна реформа, говорилося про покарання колабораціоністів шляхом передачі їх суду особливих трибуналів, про конфіскацію майна німців та угорців і чеських фашистів. У всьому іншому кошицький уряд був типовим коаліційним урядом з лондонських і московських емігрантів, на чолі якого стояв Бенеш в якості президента країни. Як гарант демократичних основ держави, він у всьому світі користувався хорошою репутацією і як для Лондона, так і для Вашингтона був важливою передумовою того, що Чехословаччина, хоч і буде знаходитися під радянським впливом, збереже західні демократичні традиції” [6, с. 416].

Підпорядкування уряду армійського корпусу Л. Свободи розв’язувало Бенешу руки в справі антинімецьких етнічних чисток. По суті, дії корпусу не зупинялися радянським командуванням. Ряд серйозних каральних операцій проти карпатських і братиславських німців був розвернутий ще в середині квітня 1945 року. СС-івські акції переселення чехів з прикордонних районів стали хорошим пропагандистським матеріалом для бенешівського уряду «Національного фронту» в Кошице. Відповідна ідеологічна робота була проведена і серед бійців 60-тисячного армійського корпусу генерала Свободи. Так, у своєму виступі в Пльзені, президент Бенеш зазначив: “Наш уряд, усвідомлюючи, що для нас означала зрада німців і угорців в 1938 році, вирішив очистити республіку від зрадницьких елементів. Це велике завдання. Ми не можемо вирішувати його виключно самостійно, ми повинні домовитися про це з Радянським Союзом, Великобританією і Сполученими Штатами. Однак, я не сумніваюсь, що відповідна домовленість між нами буде досягнута”. Наслідки дали про себе знати вже в травні 1945 року. Про це, зокрема, свідчить політичне донесення начальнику Політичного управління 1-го Українського фронту, генерал-майору Яшечкіну, “Про відношення чехословацького населення до німців”. В ньому, зокрема, відзначається наступне: “Зустрічаючи наші передові танки на центральній вулиці м. Прага чехи вистроїли

велику групу німців, попередньо намалювавши на їхніх лобах фашистську свастику. При підході танків змусили німців стати на коліна, а після цього лягти обличчям донизу”; “На східній стороні міста, чехами, в одному з дворів, було розстріляно до ста німців. Рострілювали німців поодинці, з малокаліберної рушниці”; “В селі Лушка з приходом наших частин, чехи вигнали всіх німців, які тут проживли (290 чоловік), а залишене ними майно конфіскували”; “В місті Рижичани, всі раніше проживаючі тут німці були зігнані в одне місце... після цього їх під конвоєм відправили в Німеччину” [15].

17 травня 1945 року, чехословацькі військові зайняли містечко Ляндскрон (в сучасній Чехії – Ланшкроун), де протягом трьох днів працював “народний трибунал”, за вироками якого 121 людину розстріляли. Загалом, на території Богемії і Моравії, протягом травня 1945 року через самосуди і військові трибунали було закатовано, повішено і розстріляно близько 20-и тисяч німців.

Вже 19 травня 1945 року у Празі розпочалась публікація так званих “декретів Бенеша”, які створили законодавчу базу щодо переселення німецького населення з Чехословаччини до американської і радянської зон окупації. Ось хроніка цих декретів: 19 травня – декрет про недійсність переданої власності німцям, угорцям, чеським і словацьким колабораціоністам під час окупації; 21 травня – декрет про конфіскацію сільськогосподарської власності у вказаних категорій населення та їхній розподіл між чехословаками; 19 червня – декрет про здійснення народного правосуддя щодо нацистських злочинців і чехословацьких колабораціоністів надзвичайними народними судами; 20 липня – декрет про заселення конфіскованої у німецького населення землі слов'янськими фермерами; 2 серпня – декрет про позбавлення усіх осіб німецької і угорської національності чехословацького громадянства; 25 жовтня – декрет про конфіскацію всього майна осіб німецької та угорської національності, як майна ворожого.

Узаконення практики виселення і пограбування німців відбувалося уже по слідам масових акцій, здійснених чехами

проти німецького населення. Так, ще у ніч з 30 на 31 травня 1945 року все автохтонне німецьке населення міста Брно (німецька назва – Брюн), а також десяти розташованих поруч поселень, було вигнане із своїх домівок і під конвоєм (здебільшого пішки) відправлене у напрямку австрійського кордону. Всього, в “Брюнському марші смерті” брало участь від 27 до 30 тисяч німців. Чехи провели депортацію всього німецького населення містра Брно. Характерно, що спочатку радянська адміністрація моравсько-австрійського кордону відмовилась пропускати величезні колони депортованого населення. Внаслідок цього, колишніх мешканців Брно розмістили в концентраційному таборі коло Порліце (нині – Погоржеліце). Протягом трьох тижнів чехословацькі війська та парамілітарні формування знущалися над брюнськими німцями, доки радянська адміністрація не врятувала їх і не переправила в Австрію. Всього, в ході цієї акції чехами було замучено 5200 осіб.

Вже починаючи від 10 травня 1945 року, відносно німців було введено ряд дискримінаційних заходів, на кшталт тих, які організовувалися відносно євреїв. Так, німці було зобов'язані носити на руці пов'язку із зображенням свастики або пришивати букву “N” – “німець”; всі велосипеди, автомобілі, мотоцикли та будь-які засоби транспорту, котрі належали особам німецької національності, підлягали конфіскації; німцям заборонялось відвідувати публічні місця і ресторани; німці підлягали обов'язковій регулярній реєстрації у районних органах внутрішніх справ і позбавлялись права на свободу пересування країною; за користування радіо і телефоном німці підлягали розстрілу; для відвідування магазинів німцям відводились окремі години; розмови німецькою мовою на вулицях каралися смертним вироком; німці позбавлялись права ходити на вулицях по тротуарам [16, с. 231].

Від 3 до 7 червня 1945 року чехи проводили засідання “народних трибуналів” у містечку Постельберг (Постолопрти). За 4 дні, там було розстріляно і замучено близько 1 тис. німців.

Червень-серпень 1945 року, на територіях колишнього протекторату і Судетської області стали кривавими літніми місяця-

ми. Чехословацькі органи внутрішніх справ у своїх донесеннях називали антинімецький терор “спонтанними акціями відплати”. Так, згідно з чеськими підрахунками, в Доупові було замучено 24 людини, у Тоцові – 32, в Подборжанах – 68. В ході депортації німців із Хомутова, було вбито також не менше 150 чоловік. Німецькі дослідники множать ці офіційні цифри принаймні на десять.

Протягом 31 травня – 15 червня 1945 року у місті Сааз (Жагтець) було замучено, розстріляно, в багатьох випадках спалено заживо, майже 2 тисячі німців. До гибелі цих німців, як і до трибуналу в Постельберзі, були причетні бійці 1-ї чехословацької дивізії генерала Спаніеля. Крім того, серед вбивць була велика кількість місцевих чехів, зокрема, нещодавніх членів фашистських організацій [18, с. 67].

Не менше тисячі німців загинуло під час вигнання всього німецького населення з Йодерндорфа (тепер – Крнов) на територію Саксонії.

30 червня 1945 року, у Векельсдорфі було розстріляно 23 цивільні особи, тоді як в Таусі (сучасне Домажліце) чехословацькими військовими, при участі місцевих чехів, було замучено від 200 до 500 німців.

Спеціально для німецького населення Острави, було організовано концентраційний табір (так званий, “Ханке-табір”), в якому його чеська адміністрація знищила до 500 чоловік. Офіційні чеські дані про вбивства в Оставі, говорять про 231 замученого німця [2]. В колишньому місті Постельберг також було організовано концентраційний табір.

Наприкінці серпня 1945 року, чехам вдалося примусово відселити до Австрії і Баварії більше 900 тисяч німців. Це викликало достатньо негативну реакцію, як з боку американської, так і радянської окупаційної адміністрації. Процес депортації величезної кількості людей без забезпечення харчуванням, із наростаючими епідеміями, призвів до виникнення гуманітарної катастрофи на кордоні Австрії і Чехії. Радянське і американське командування висловило чеській стороні жорсткий протест, з вимогою проводити депортацію “людяно”. Офіційна Прага,

в свою чергу, підготувала ноту протесту союзникам. Чеська сторона підкреслила, що "праведний гнів" чеського населення не закінчиться доти, доки останній німець не покине територію ЧСР. Пропонувалося надалі переселити ще 2,6 мільйона німців [22, с. 217]. Від вересня 1945 року, депортація проводилась з наступного розрахунку: 1 мільйон 750 тисяч чоловік мало бути переміщено під американський окупаційний контроль, а ще майже 800 тисяч німців – під радянський. Восени 1945 року, німці розпочали покидати території свого віковичного проживання і за власним бажанням. Проживати на теренах Чехії, в умовах тотальної дискримінації, постійних вибухів насилля і терору з боку чехословацьких парамілітарних формувань, стало неможливо.

Наукова комісія ФРН із розслідування злочинів проти німців зазначала: "Під тиском чеської політики, направленої на позбавлення прав, позбавляючої німців будь-яких умов подальшого проживання в Чехословаччині, більшість німецького населення Судетської області тимчасово сприймало виселення не як тяжке випробування, а як звільнення від нестерпного гніту. У їхній свідомості виселення відступало назад по відношенню до переживань безправ'я, життя на горищах і у підвалах, різноманітних закутках і таборах, по відношенню до принижень. Чеська система переслідування знищила у німців відчуття власної Батьківщини набагато раніше, ніж вони мали б її покинути".

2 серпня 1945 року, в статті XIII рішення, узгодженого на Потсдамській конференції, було визначено вимогу до нових східноєвропейських держав, проводити необхідну депортацію німецького населення "гуманними, організованими, впорядкованими методами". Протягом серпня-листопада 1945 року Контрольна рада союзників остаточно узгодила необхідність гуманізації процесу депортації. Були рішуче засуджені інциденти з масовими вбивствами німецького мирного населення, особливо це стосувалося Брюнського маршу смерті, геноциду німців в Усті над Ельбою та в Остраві.

Структура другого етапу депортації німців з території Чехії – організованого, визначалась наступною схемою: реєстрація

усіх німців районним оперуповноваженим по лінії Міністерства внутрішніх справ, переміщення зареєстрованих німців у спеціальний концентраційний табір поблизу відповідного районного центру, фільтраційна перевірка німців на предмет наявності нацистів і працівників судетських чи протекторатських місцевих органів виконавчої влади. Процедура фільтрації німецького населення здійснювалась довго, з багаторазовими перевірками одних і тих самих осіб, як на районному, так і на регіональному рівнях. Населення, котре визнавалося «цивільним», переміщувалося в пункти відправлення.

Перший товарний потяг з німцями, яким вдалося пройти всі фільтраційні процедури, прибув 25 січня 1946 року на територію, окуповану американськими військами. Так, у Фурт з території Богемії була доставлена партія у 5 тис. осіб. Отож, з 25 січня 1946 року на баварські залізничні станції товарними поїздами доставлялося не менше 4500–5000 німців за день. Таким чином, в місяць до Баварії перевозилося не менше 140 тисяч чоловік. За підрахунками, Наукової Комісії ФРН: “За перші три місяці вигнання в 1946 році, на захід було переміщено вже близько півмільйона судетських німців – стільки, скільки проживає в такому великому місті, як Дортмунд чи Ессен. Потяги з вигнанцями йшли на захід протягом всієї весни, літа та осені. Спочатку по чотири ешелони (1200 чоловік у кожному) в день, потім шість потягів щоденно, потім знову по чотири потяги – цілий народ у товарних поїздах. В 1946 році на залізничні станції в американській окупаційній зоні, з Чехословаччини прибуло 1111 потягів із 1 183 370 німцями. В тому ж році, в радянську окупаційну зону з території Чехословаччини було відправлено 750 тисяч німців. Десятки тисяч з них, після нетривалого проживання там, перебрали на території, окуповані західними державами”.

Депортація німців в окуповану Німеччину породила і такий малодосліджений феномен, як німецько-чеські прикордонні конфлікти. При цьому, вони носили як етнічний, так і відверто кримінальний характер. Депортовані німці, головним чином із Судетської області, враховуючи низький рівень заселення

чехами покинутих ними містечок, сіл, здійснювали “вилазки” через кордон на свої колишні землі з метою забрати залишене майно. Враховуючи, що воно рідко залишалось на своєму попередньому місці, такі вилазки перетворювались у грабіжницькі напади на прикордонні родини чеських переселенців. Невеликі групи німців знищували чехословацьких прикордонників, грабували і вбивали чехів. Аналізуючи донесення чехословацьких прикордонників за грудень 1945 – грудень 1946 років, ми можемо цілком впевнено зазначити, що цей феномен був достатньо поширений. Отже, ми можемо констатувати переростання, на певному етапі та в деяких місцях, геноциду і депортації німців у справжній чесько-німецький етнічний прикордонний конфлікт.

Розвиток цього конфлікту визначався постійною напругою і відсутністю достатньої кількості чеських переселенців для організованої відсічі німцям. Прикордонні сили чехословаків також були слабкими, більше схожими на звичайну поліцію. Сутички були невеликими, але масовими.

Перший задокументований інцидент стався наприкінці 1945 року. Після затримання перших п’яти порушників, чеські прикордонники почали фіксувати постійну активність на різних ділянках кордону. Особливо неконтрольованою вона була в гірській судетській місцевості. Німці вбивали прикордонників, палили чеські оселі, влаштовували підпали на відтворених господарствах. Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини зафіксувало велику кількість терористичних актів проти представників влади, передусім проти комуністів. Це навіть змусило говорити про діяльність німецького руху опору, підготованих ще в 1945 році загонів “Вервольфу”, завданням котрих були диверсійні операції на окупованій німецькій території.

Протягом 1946 року сутички найбільшого апогею досягли на кордоні Австрії і Моравії. Так, 6–7 вересня відбувся справжній бій між озброєною групою судетських німців (до 200 осіб) і чехословацькою прикордонною заставою. Практично всі учасники цієї групи були колишніми жителями міста Шосенбург. Саме воно і стало метою їхнього нападу. Вони розграбували нові чесь-

кі оселі. Прикордонники близько доби намагались безрезультатно вибити судетських німців із Шосенбурга. В результаті, німці самостійно відступили 7 вересня назад – на австрійську територію.

Командування чехословацьких прикордонників звинуватило в цьому інциденті австрійську адміністрацію, котра працювала під радянським контролем, зокрема, бургомистра Шратенберга. Радянська і американська реакція на цей інцидент була м'яккою. Більшість німців, що проживли на кордоні з Чехословаччиною, просто переправили вглиб Австрії.

Окремі терористичні акції продовжувалися до 1949 року. Наприклад, на початку квітня 1947 року, в селі Горкау, судетськими німцями було вбито чехословацького митника. Вже в 1948 році було скоєно вбивство німецько-чеського комуніста О. Шрама.

Зупинити прикордонне насильство повністю вдалось лише в 1948–1950-му роках, причому спільними зусиллями радянських, американських і чехословацьких військ. Німців переміщали вглиб Баварії, Саксонії, Австрії та організовували рівномірне розміщення переселенців по всіх окупаційних зонах. Станом, на 1950 рік, коли вже існували ФРН і НДР, на території кожної німецької провінції відсоток депортованих зі східних земель німців не опускався нижче 20%.

Висновки. Отож, розглядаючи процес депортації німецького населення з території Чехословаччини, ми можемо напевно стверджувати про виселення не менше 3-х мільйонів автохтонних німців і вбивство під час цієї акції не менше 150 тисяч осіб. Ось і підтвердження нашої тези, висловленої на початку дослідження, про необхідність трактування даної сторінки німецько-чеської історії як повномасштабного геноциду, організованого з подачі нової чехословацької влади, передусім проти корінного німецького населення. Цей геноцид мав також чіткі ознаки етноциду і характеризувався використанням як всього особового складу чехословацьких збройних сил, так і колишніх чеських фашистських організацій доби протекторату.

Німці самі створили політико-психологічні передумови для цієї акції. Їхня політика постійно спрямовувалась на відверту

підтримку чеського фашизму. І ось, у вирішальний момент, навесні 1945 року, фашистські рухи та ідеї, що нав'язувались чеському суспільству протягом шести років, стали катализатором радикалізації антинімецьких громадських настроїв. Як це не парадоксально, шестирічна фашизація Богемії і Моравії призвела до неймовірного успіху чехословацького уряду Бенеша, в структурах якого найбільший вплив мали комуністи. Чеський фашизм і чеська соціал-демократія в момент остаточної поразки Третього Рейху об'єдналися ідеологічно. Вони визначили спільного ворога і цим врятували Чехословаччину від неминучої громадянської війни, ознаки якої не менше десятиліття тліли на територіях західної України, західної Білорусії, Прибалтики, Польщі, Югославії. Фактично, чеському фашизму оголосили амністію, про нього забули, його інформаційно-пропагандистський потенціал був негайно використаний для об'єднання чехів і словаків, націоналістів і комуністів, прозахідних і прорадянських діячів, навколо нової національної ідеї – вигнання німців.

Збереження громадянської єдності у Чехословаччині протягом 1945–1950 років завдячує, на наш погляд, виключно сформованій Бенешем ідеологемі: “німці – винні”. Вона, без сумніву, справедлива глобально. Однак, вона не завжди справедлива контекстуально, особливо коли йдеться про такі делікатні питання як окупація ЧСР (1939 рік), мирне співіснування адміністрації протекторату Богемії і Моравії з чеським суспільством, безперебійна та якісна робота чеської економіки на військові потреби Німеччини протягом всієї війни. Так, у протектораті проживало багато німців. Однак, більшість залишалася завжди за чехами. На наш погляд, про це не варто забувати.

Вина німецької сторони полягала не лише у поширенні ідей чеської виключності через популяризацію фашизму. Значну роль зіграли, провокаційні за своєю суттю, плани Гімmlера і Гейдріха по “остаточному вирішенню чеського питання”. Назвати їх недоречними в умовах ведення німцями війни на два фронти – не сказати нічого. Ця ж сама теза, “недоречність”, характеризує, на наш погляд, і весь план “Ост”. Виголошені Гейдріхом

промови на території протекторату, обговорювані ним плани щодо виселення чехів, особливі погляди Гімmlера на Богемію і Моравію були грамотно «розтиражовані» агітаторами уряду «Національного фронту». Чехи вірили, що війна не прийде на їхню територію, чехи масштабно допомагали німцям, головним чином економічно, чехи не опиралися німцям ані в 1939 році (при наявності такої можливості), ані протягом всіх шести років протекторату. Тепер, вони відчували себе «обдуреними», адже: а) німці війну не виграли; б) війна з усією її жорстокістю прийшла на землі Богемії і Моравії; в) їхня економіка та робітничая сила працювали на потреби Рейху, тому відношення союзників до них могло бути різним; г) нова Чехословаччина перетворювалась у країну з домінуючою ідеологією комунізму. Поширення інформації про плани відомств СС щодо чехів, вкупі з яскравими, хоч і не чисельними, прикладами депортацій чехів у 1940–1943 роках, лише закріпило в колективній структурі свідомості чехів «образ головного ворога». Все це вилилось у масовий терор проти цивільних німців, які століттями проживали пліч-о-пліч з чехами Моравії, Богемії, Сілезії.

Жорстоке поводження чехословацької влади відносно німців, компенсувалось вже в 1949 році позицією Баварії. У 1955 році, після відновлення своєї незалежності, «корінними мешканцями» судетські німці були визнані також в Австрії. Аналогічно питання в 1950 році було вирішено у Західній Німеччині.

1950 – рік остаточного «вирішення німецького питання у Центральній і Східній Європі». Подальші переписи населення на території Чехословаччини дають нам ясну картину наслідків депортації 1945–1950 років для німецької національної меншини [9, с. 245]. Починаючи від перепису 1960 року (близько 1%), відсоток німців на території Чехії постійно знижувався. Так, вже у 2011 році він не перевищував 0,2% (13 577 чоловік). При цьому, німці разом з українцями і росіянами відносилися Чеським державним статистичним комітетом до розділу «чужинці» [13, с. 7].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бобраков-Тимошкин А. Проект “Чехословакия”: конфликт идеологий в Первой Чехословацкой республике (1918–1938) / А. Бобраков-Тимошкин. – М., 2008.
2. Borák M. Internační tábor “Hanke” v Moravské Ostravě v roce 1945. / Mečislav Borák // Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, 18. – 1997. – S. 88–124.
3. Brandes D. Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945. – Praha: Prostor, 2000.
4. Brandes D. Die Tschechen unter deutschem Protektorat. – Munchen, 1969.
5. Gebhart J., Kuklík J. Velké dějiny zemí Koruny české. – Svazek XV. b, 1938–1945 / Jan Gebhart, Jan Kuklík. – Praha; Litomyšl: Paseka, 2007.
6. Гостони Петер. Кровавый Дунай. Боевые действия в Юго-Восточной Европе. 1944–1945. / П. Гостони. – Москва: Центрполиграф, 2013.
7. Gregorovič M. Kapitoly o českém fašismu: fašismus jako měřítko politické dezorientace / Miroslav Gregorovič. – Praha: Lidové noviny, 1995.
8. Zbynek Z., Klimek A. The Life of Edvard Benes 1884–1948: Czechoslovakia in Peace and War. – Oxford: Oxford University Press, 1997.
9. Kaplan K. Pravda o Československu 1945–1948 / Karel Kaplan. – Praha: Panorama, 1990.
10. Кретицин С. В. Судетские немцы: народ без родины (1918–1945 гг.) / С. В. Кретицин. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2000.
11. Лопухов Б. Р. Германский и итальянский фашизм на пути к войне / Б. Р. Лопухов // Европа между миром и войной 1918–1939. – М.: Наука, 1992. – С. 20–56.
12. Мельник В. М. Философия Ялтинских договоренностей в ближайшей этнополитической перспективе (пример Восточной Европы). / В. М. Мельник. // Scientific Journal “Vir-tus”. – № № 1. – 2015. – С. 129–133.

13. "Перепись 2011 года в Республике Чехии: новый опыт". // Записка Статистического управления Чехии. – Париж: Европейская экономическая комиссия ООН, 1 мая 2012 года.
14. Pasák T. Český fašismus 1922-1945 a kolaborace 1939-1945 / Tomáš Pasák. – Praha: Práh, 1999.
15. "Политдонесение Начальнику Политического управления Первого Украинского фронта гвардии генерал-майору тов. Япечкину: "Об отношении чехословацкого населения к немцам" // URL: <http://voprosik.net/genocid-nemcev-v-chexii/>
16. Staněk T. Perzekuce 1945: perzekuce tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva v českých zemích (mimo tábory a věznice) v květnu – srpnu 1945 / Tomáš Staněk. – Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 1996.
17. Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 рр. / П. Стерчо. – Торонто: НТШ, 1965.
18. Stoldt Hans-Ulrich. "Mord in Fasanengarten" // Der Spiegel. – Nr. 36 (2009). – S. 67.
19. Страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй мировой войне / Военно-исторический справочник. – Москва: Воениздат, 1972.
20. Сумленный С. Изгнаны и убиты. // URL: http://expert.ru/expert/2008/30/izgnany_i_ubity/, 28 июля 2008 года.
21. Tóth A. Národnostní menšiny v Československu 1918-1938: od státu národního ke státu národnostnímu? / Andrej Tóth, Lukáš Novotný, Michal Stehlík. – Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta: Togga, 2012.
22. Turnwald Wilhelm. Dokumente zur Austreibung der Sudetendeutschen (1951).
23. Janečková E. Proces s protektorátní vládou / Eva Janečková. – Praha: Libri, 2012.

Czech-German ethnopolitical conflict in the middle of XX century

Viktor Melnyk (Kiev, Ukraine)

***Summary.** Considering the process of deportation of the German population from Czechoslovakia, we can definitely state the expulsion of at least 3 million indigenous Germans and murder during this event of not less than 150 thousand of people. This genocide also has clear signs of ethnocide and is characterized by using all personnel Czechoslovak armed forces and former Czech protectorate era fascist organizations. Germans by themselves created political and psychological conditions for this action. Their policy was always directed at supporting Czech fascism. And now, at the decisive moment in spring of 1945, fascist movements and ideas that were imposed on the Czech society for six years, became a catalyst for radicalization of anti-Kraut public sentiments. Paradoxically, six-year fascization of Bohemia and Moravia led to incredible success of Czechoslovak Benes government in structures of which the greatest impact belonged to Communists. Czech fascism and Czech social democracy at the time of final defeat of Third Reich were united ideologically. They identified a common enemy and this saved Czechoslovakia from imminent civil war, signs of which at least a decade smoldered in Western Ukraine, Western Byelorussia, Baltic countries, Poland and Yugoslavia. In fact, the Czech fascism got amnesty, it was forgotten, its outreach potential was immediately used to unite Czechs and Slovaks, nationalists and communists, pro-Western and pro-Soviet leaders around a new national idea – expulsion of Germans.*

***Key-words:** Czechoslovakia, deportation of the German population, Bohemia and Moravia, Third Reich, Czech fascism, Czech social democracy.*

**Матеріали Міжнародної наукової конференції
“Україна і Словаччина на початку Другої світової
війни: міфи, реалії, пам’ять”**

УДК 930“1939 /1945”

**СВІТ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ІСТОРІОГРАФІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
ПОЧАТКУ ВІЙНИ**

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ, Україна)

Віднянський Степан. Світ напередодні Другої світової війни: історіографічні інтерпретації початку війни; 9 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 17; мова українська.

Резюме. У статті розглядаються деякі історіографічні аспекти щодо початку Другої світової війни. У цьому контексті акцентовано на поглядах зарубіжних та українських істориків. Відзначається, що в українській історіографії детально досліджується вплив на Україну Пакту Молотова – Ріббентропа та “українській вимір” Другої світової війни в цілому. На думку автора, глобальний характер Другої світової війни ускладнює дискусію щодо дати її початку.

Ключові слова: Друга світова війна, Мюнхенська угода, пакт Молотова-Ріббентропа, А. Ф. Трубайчук, М. В. Коваль, О. Є. Лисенко, І. К. Патриляк, Г. Кіссінджер, Дж. Гренвілл, В. Суворов.

Декілька поколінь людей на планеті Земля не знають трагедії глобальної тотальної війни. У масовій свідомості європейців День Перемоги у Другій світовій війні ототожнюється з 8 травня 1945 року (Україна у 2015 р. теж вперше офіційно відзначила саме цю дату), адже тоді набув чинності Акт про безумовну капітуляцію німецьких збройних сил, підписаний 7 травня 1945 р. у передмісті Берліна Карлсгорсті Начальником оперативного штабу Вермахту генерал-полковником Альфредем

Йодльом у присутності представників США, Великої Британії, СРСР та Франції, і завершилась тривала кривава війна в Європі. В Росії перемога над фашизмом традиційно відзначається 9 травня 1945 р., коли вступило в силу повторне (формальне) прийняття німецьким генералом Кейтелем капітуляції Німеччини, але вже за участю маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова і радянські війська визволили Прагу. А закінчення власне Другої світової війни у світі відзначають 15 серпня, адже саме в цей день 1945 р. союзниця нацистської Німеччини – Японія оголосила про свою капітуляцію. Втім історично коректною датою закінчення Другої світової війни є підписання Акту про капітуляцію Японії 2 вересня 1945 р., хоча через глибокі відмінності у поглядах та оцінках святкують цей день не всюди. В Росії, наприклад, вважають, що “ювілей Перемоги належить борцям проти фашизму, тим, хто воював проти нацистської Німеччини, проти гітлерівського блоку. День завершення війни відзначають ті, хто хотів би прирівняти борців проти фашизму з колабораціоністами. Такі спроби, як правило, намагаються прикрити націоналістичними прапорами. На території колишнього СРСР ми бачили їх в Прибалтиці, на Західній Україні” [1, с. 330]. Але загальновідомо, що Друга світова війна велася одночасно проти нацизму і фашизму в Європі і проти японського мілітаризму в Азії. Це була війна світоглядів, яка перетворилась на найкращу в людській історії.

Взагалі, війна – це складне суспільно-політичне явище, яке, як зазначається у Вікіпедії, пов’язане з розв’язанням протиріч між державами, народами, національними і соціальними групами з переходом до застосування засобів збройною боротьби, що відбувається у формі бойових дій між їхніми збройними силами. Водночас, “війна, – за відомим визначенням Клаузевіца, – є продовженням політики іншими засобами” з метою силового нав’язування противнику своєї волі, і як правило, характеризується крайньою колективною агресією, руйнуваннями та високою смертністю серед військових і цивільного населення. До XIX ст. війни мали порівняно вузьку економічну базу і велися, зазвичай, нечисленними професійними арміями. З почат-

ку XIX ст., і особливо у XX ст., війни вимагають величезного напруження економіки воюючих сторін і втягують в тривалу боротьбу багатомільонні маси народу. У військовому конфлікті беруть участь багато країн, тим самим перетворюючи війну в світову війну – глобальне протиборство коаліцій держав. Минуле XX ст. увійшло в історію насамперед як епоха світових війн, або однієї великої світової війни, що поставила на межу загибелі світову цивілізацію, стала важким випробуванням для людства, гуманістичних цінностей, вироблених протягом усієї його попередньої історії. “Страждання та пригноблення, яких зазнали люди у всьому світі в XX ст., – підкреслює відомий англійський історик Дж. Гренвілл, – набагато перевершують страждання та пригноблення століття XIX” [3, с. 21]. Якщо вже у Першій світовій війні брало участь 38 держав з населенням понад 1 млрд. чол., в тому числі понад 70 млн. військових і людські втрати становили понад 10 млн. загиблих, то у Другій світовій війні – вже 61 держава з населенням 1,7 млрд. чол., тобто 80% усього людства, в т. ч. 110 млн. кадрових військових, а воєнні дії велися на території 40 держав світу і людські втрати становили вже понад 60 млн. чол., в т. ч. близько половини з них становило мирне населення.

Вищенаведені дані є вже хрестоматійними, але у міжнародно-правовій, історичній та іншій літературі все ще ведуться дискусії щодо відмінностей між “війною” і “збройним конфліктом”, між “агресією на чужу територію” і “анексією чужої території”, між визначенням “сторони-агресора” і “сторони, що обороняється”, між “війною” і “світовою війною”, між “станом війни” і роллю війни в людському суспільстві тощо, не кажучи вже про причини, початок війни та її генезис. І якщо щодо Першої світової війни, століття з початку якої нещодавно широко відзначалось у всьому світі, і яка дійсно стала за визначенням відомого історика, письменника і публіциста Генріха Манна “матір’ю катастроф XX століття”, з цих питань більш-менш досягнуто порозуміння між дослідниками, то щодо Другої світової війни – дискусії не лише продовжуються, але з нагоди кожної нової круглої дати її початку чи закінчення розгортаються з но-

вою силою. І вчені, і політики, і громадськість знову і знову повертаються до питань, в чому джерела цієї трагедії, звідки вести її родовід, в чому полягають її уроки для світу і кожної країни окремо, зокрема намагаються дати відповідь на далеко не абстрактне питання – чи викликана ця війна неконтрольованими суспільними силами, чи випадковим збігом обставин, некомпетентністю, а то й божевільними амбіціями політиків, чи можна було і як її уникнути, і нарешті, хто ж виграв цю війну? [12].

Початку й генезису Другої світової війни присвячена величезна, різна за своїм змістом література, масштаби якої стрімко зростають з кожним роком. Зокрема, за даними британської національної бібліографії на 1990 рік у світі видавалося або перевидавалося лише англійською мовою до 10 книг про Другу світову війну кожного тижня... Це пояснюється не лише виключним інтересом громадськості до війни та його уроків, але й доступністю архівних джерел, насамперед німецьких, як одного з наслідків розгрому нацистської Німеччини та її союзників силами антигітлерівської коаліції. Ще в 1970-х роках були відкриті британські архіви, частково – французькі. Були опубліковані збірники документів про війну у Великій Британії, Франції, Італії, США. СРСР. Радянські архіви почали поступово й частково відкриватися лише наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, зокрема після рішення Першого з'їзду народних депутатів СРСР 1989 р. про створення Комісії по вивченню документальних матеріалів щодо політичної і правової оцінці радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р. та інших матеріалів, що відносились до початку війни. Зокрема, 25 травня 1989 року в “Правді” у зв'язку з наступаючим 50-річчя початку війни були оприлюднені тези, підготовлені Комісією вчених СРСР і ПНР по історії відносин між двома державами під назвою “Канун і початок Другої світової війни”. В них, зокрема, наголошувалося, що “особливе місце в генезисі другої світової війни займає Мюнхенська угода 29 вересня 1938 р., укладена Англією, Францією, Німеччиною і Італією, яке в кінцевому підсумку привело до ліквідації Чехословаччини як незалежної держави і відкрило шлях німецькій агресії на Схід. Ця угода

стала результатом насамперед загарбницьких планів гітлерівської Німеччини в Європі і здійснюваної Лондоном особливо активно з осені 1937 р. політики поступок Німеччині. З цього часу і політика Парижу в принципі була підпорядкована британському курсу, а за деякими аспектами політики «умиротворення» Німеччини Франція була готова навіть перевершити Англію (див. декларацію Ріббентропа-Бонне, 6. 12 1938 р.)". У зв'язку з цим мабуть варто нагадати, що ще у 1940 р. Сталін стверджував, що світова війна розпочалася у 1938 р.

Нарешті, прорив в цьому питанні відбувся на II З'їзді народних депутатів СРСР в грудні 1989 р., де були оприлюднені пояснювальна записка і повідомлення від Комісії з'їзду народних депутатів СРСР з політичної та правової оцінки радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 року (доповідь голови Комісії А. М. Яковлева) і прийнята відповідна постанова. Зокрема, у підготовленому Комісією документальному огляді "До історії укладення радянсько-німецького договору про ненапад 23 серпня 1939 р." стверджується, що "загальна ситуація в Європі серйозно ускладнилася після захоплення весною 1938 р. гітлерівцями Австрії і здачі західними державами Чехословаччини на милість Німеччині". І далі: "Рубіжне значення Мюнхенської угоди від 29-30 вересня 1938 р. можна визначити наступним:

- Мюнхен суттєво зміцнив позиції Німеччини, розірвавши поєднувану ланку недосконалих, але все ж існуючих західної і східної систем безпеки. Ідеї колективної безпеки був нанесений смертельний удар, відкривши шлях агресії в загальноєвропейському масштабі;
- Мюнхен дозволив Гітлеру переглянути "графік агресії". Якщо в 1937 р. він говорив про війну "не пізніше 1943 р.", то тепер терміни були пересунуті на 1939 р. ;
- Угода була не поспішною імпровізацією, а продовження політичної лінії, окресленої Локарнським договором 1925 р. і "пактом чотирьох" (1933 р. Англія і Франція розраховували тим самим відвести небезпеку від себе і направити її на Схід, в кінцевому підсумку проти СРСР;

- СРСР опинився у міжнародній ізоляції. Більше того, враховуючи підтримку Мюнхену з боку США, безпосередня участь в поділі Чехословаччини Польщі і Угорщини і схвалення угоди Японією, радянське керівництво не могло не замислитися про небезпеку створення єдиної антирадянської коаліції».

Ці тези лягли в основу радянської, а згодом і російської історіографії початку Другої світової війни і оцінки радянсько-німецького договору про ненапад як вимушеного кроку з боку Сталіна. Зовнішньополітичні орієнтири СРСР в цей період найбільш повно представлені у двотомній збірці документів [2] та монографії, підготовленої Інститутом загальної історії АН СРСР [15].

Присутня й ревізійністська точка зору, яка пропагується у Росії, щодо відповідальності США за підйом німецького нацизму та допомогу йому розв'язати війну [5]. Зазначена точка зору присутня й у сучасній німецькій історіографії початку Другої світової війни [17]. Сакралізація перемоги у Другій світовій війні СРСР в сучасній Росії реабілітує останнім часом ортодоксальну радянську історіографічну точку зору на невинність СРСР у розв'язанні Другої світової війни [8].

У російській історіографії зберігається курс на реабілітацію сталінського курсу напередодні Другої світової війни [16]. Російські історики намагаються маргіналізувати точку зору В. Суворова на причини початку Другої світової війни як результату змови двох диктаторів [13].

У вітчизняній історіографії детально досліджується вплив на Україну Пакту Молотова - Ріббентропа та "українській вимір" Другої світової війни в цілому. Йдеться про дослідження А. Ф. Трубайчука [14], а також праці М. В. Ковалю, В. Короля, О. Є. Лисенка, І. К. Патриляка та ін. Наприклад, у 2014 р. у зв'язку з 70-річчям звільнення України від фашизму пропонувалося замінити термін "визволення України від фашистських загарбників" терміном "вигнання нацистських окупантів з України".

Західна історіографія, у свою чергу, стверджувала, що саме цей радянсько-німецький договір відкрив шляхи Другої світової

війни. Вона, зокрема, аргументовано свідчить про те, що Мюнхенська змова активізувала дипломатію в Європі. В сучасній історіографії детально розглядаються питання інтенсифікації міжнародно-дипломатичних процесів у першій половині 1939 року. Але ключовим моментом на шляху до розв'язання війни стало саме укладання пакту між Німеччиною та СРСР. Передвісником же Другої світової війни була Зимова радянсько-фінська війна, яка стала логічним продовженням домовленостей Пакту Молотов – Ріббентроп [11].

Американська прагматична точка зору на історію міжнародних відносин у Європі напередодні початку Другої світової війни представлена у монографії Г. Кіссінджера “Дипломатія”, в якій автор детально розглянув диспозицію національних інтересів СРСР та європейських держав, які виключили можливість створення колективної системи безпеки в Європі [4]. Безумовно, американські спецслужби детально досліджували мотиви дій А. Гітлера [7].

Поступово домінантною стає точка зору, яка значну частину відповідальності за розв'язання Другої світової війни покладає на СРСР і особисто на Й. Сталіна [9]. В сучасній історіографії причин початку Другої світової війни значна увага приділяється боротьбі за вплив на країни-ліметрофи, які були буферною зоною між СРСР і Заходом у Версальсько-Вашингтонській системі міжнародних відносин [6]. Доводиться, що СРСР та Німеччина з двох боків послідовно підточували Версальську систему в Європі [10].

Водночас, переважна більшість дослідників історії Другої світової війни переконані, що її причини генетично пов'язані насамперед із недосконалим світовим устроєм, який склався у вигляді Версальсько-Вашингтонської системи мирних договорів за підсумками Першої світової війни 1914–1918 років. Адже навіть переможці у тій війні – Італія та Японія не були вдоволені її результатами. Італія, зокрема, претендувала на сферу домінування на Балканах, а Японія у Китаї. Отже, з одного боку, розпад держав-імперій, поразка імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав й нове співвідношення

сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки Першої світової війни, не тільки суттєво змінили геополітичну мапу європейського континенту, а й принесли надії нового устрою післявоєнної Європи на засадах національної рівноправності й мирного співжиття народів, демократизації та гуманізації європейського суспільства. Втім, на жаль, ці надії виснажених війною мільйонів людей так і залишилися нездійсненими. Якщо 1918–1919 роки здавалися початком ери демократії в Європі, то невдовзі ситуація змінилася на протилежне: незабаром на Старому континенті запанували автократичні, тоталітарні режими, які через двадцять років, ще за життя учасників Першої світової війни, увергнули народи у нову, Другу світову війну, ще страшнішу й жорстокішу за попередницю.

Разом з тим, причини такого розвитку історичних подій треба шукати не лише у недосконалості Версальської системи післявоєнного устрою Європи і міжнародних відносин, що склалася внаслідок рішень Паризької мирної конференції держав-переможниць у Першій світовій війні, але й у невдоволенні та обуренні переможених й морально принижених країн і народів довільним перекроюванням європейської мапи під багато в чому лицемірним й нереальним, як виявилось, гаслом права націй на самовизначення, а також у жадливому матеріальному становищі народних мас, яке багаторазово погіршилося на межі 1920–1930-х років внаслідок першої світової економічної кризи.

Отже, глобальний характер Другої світової війни ускладнює дискусію щодо дати її початку, адже її “протуберанці” з’являлись у різних регіонах земної кулі, тобто європейському конфлікту передувала череда агресивних дій в інших частинах світу. Першою з держав, що почала ланцюгову реакцію агресій, які привели до Другої світової війни, була Японія, яка намагалася встановлення свого панування в Азії і басейні Тихого океану. У 1931 р. вона захопила Північно-Східний Китай (Маньчжурію), а в липні 1937 р. розпочала війну проти Китайської республіки. В Африці за таку дату можна прийняти агресію Італії проти Ефіопії у жовтні 1935 р., що стало початком широкої агресивної програми італійського фашизму, а в Європі загальноприйнят-

ною є дата 1 вересня 1939 р. – напад нацистської Німеччини на Польщу. А прологом до Другої світової війни стали створення Німеччиною та Японією Антиконтинентального пакту у 1936 р., до якого у 1937 р. приєдналася Італія, громадянська війна в Іспанії 1936–1939 рр., радянсько-японський конфлікт на озері Хасан і на Халхін-Голі 1938–1939 рр., аншлюс Австрії Німеччиною у березні 1938 р., Мюнхенська угода про розчленування Чехословаччини, підписана у вересні 1938 р., та окупація її територій Німеччиною і Угорщиною (Карпатська Україна) у березні 1939 р., підписання пакту Ріббентропа-Молотова у серпні 1939 р., радянсько-фінська війна 1939–1940 років.

Ці трагічні і величні історичні події не просто відкрили шлях новій історичній фазі розвитку, а й заклали довгострокову програму історичного буття людства. Не лише все ХХ століття, а й принаймні початок ХХІ століття є сенсом розгортання драми, прологом якої була Перша світова війна, яка не змогла розв'язала протиріч, що її стимулювали і стала передумовою для Другої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков В. К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 2000.
2. Год кризиса 1938–1939. Документы и материалы. В 2-х томах. – М., 1990.
3. Гренвилл Дж. История ХХ века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О. Суворов. – М., 1999.
4. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997.
5. Комптон Дж. Свастика и орел. Гитлер, Рузвельт и причины второй мировой войны. – М. 2007.
6. Крысин М. Ю. Прибалтика между Сталиным и Гитлером (1939–1945). – М., 2004.
7. Лангер В. Мышление Адольфа Гитлера. Секретный доклад американской разведки. – К. 2006.

8. Максимычев И. Дипломатия мира против дипломатии войны. Очерк советско-германских дипломатических отношений 1933–1939. – М., 1981.
9. Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. – М., 2000.
10. Наумов А. Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны. История кризиса Версальской системы. – М., 2007.
11. Советско-финская война 1939–1940. Хрестоматия. – Минск, 1999.
12. Суворов В. Последняя республика: Почему Советский Союз проиграл Вторую мировую войну. – М., 1996.
13. Суворов В. Ледокол. – К., 2001.
14. Трубайчук А. Ф. Пакт о ненападении: была ли альтернатива второй мировой войне. – К., 1990.
15. 1939 год: Уроки истории / Под ред. О. А. Ржешевского – М., 1990.
16. Уткин А. И. Унижение России: Брест, Версаль, Мюнхен. – М., 2004.
17. Фляйшхауер И. Пакт Молотова – Риббентропа: германская версия // Международная жизнь. – 1991. – № 7.

The world before the World War II: historiographical interpretations of the beginning of war

Vidnyanskyu Stepan (Kyiv, Ukraine)

Resume. *The article deals with some aspects of historiography referring to the Second World War. The outline is paid to the views of foreign and Ukrainian historians. It notes that Ukrainian historiography examines in details the influence of Molotov – Ribbentrop pact on Ukraine and “Ukrainian Dimension” of the World War II as a whole. The author believes that the global nature of the Second World War complicates the discussion of the date of its beginning.*

Key words: *World War II, the Munich agreement, the Molotov – Ribbentrop pact, A. F. Trubaychuk, M. V. Koval, O. Ye. Lysenko, I. K. Patrylyak, H. Kissinger, J. Grenville, V. Suvorov.*

БЕРЕЗНЕВА КРИЗА 1939 РОКУ ТА ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СЛОВАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Іван БОРОВЕЦЬ (Кам'янець-Подільський, Україна)

Боровець Іван. Березнева криза 1939 року та проголошення незалежності Словацької держави; 18 сторінок, кількість бібліографічних джерел 19+3 додатки, мова українська.

Резюме. Автор статті детально простежив та проаналізував перебіг суспільно-політичної кризи у Словаччині у першій половині березня 1939 р. Визначено прояви конфліктів між чеськими та словацькими політиками, що призвели до встановлення на словацьких землях військового стану. З'ясовано роль нацистської Німеччини у ескалації напруги у чесько-словацьких відносинах. Розкрито подробиці словацько-німецьких переговорів та ситуацію, в якій відбулося проголошення Словацької держави.

Ключові слова: чесько-словацькі суперечності, автономний уряд, політична криза, військовий стан, Йосип Тісо, словацько-німецькі переговори, Словацька держава.

Криза Чехословацької республіки (ЧСР), зумовлена Мюнхенським диктатом, знайшла продовження у зміні політичного устрою країни. У жовтні 1938 р. була проголошена автономія Словацького краю та Підкарпатської Русі. Проте на цьому внутрішньополітичні проблеми ЧСР не вичерпалися. Продовжували залишатися напруженими чесько-словацькі відносини. Уряд словацької автономії та центральна влада пражської влади не бажали йти на взаємні поступки.

1 березня 1939 р. голова пражського уряду р. Беран на засіданні кабінету зажадав від словацького міністра К. Сідора відкритої прямої заяви про ставлення братиславської влади до спільної держави [12, с. 56]. Більше того, він заявив: "Ми повинні домо-

витися або розійтися...” [10 s. 167]. У цьому ж дусі висловився глава МЗС ЧСР Ф. Хвалковски, який заявив: “Чеський народ не буде вам заважати у проголошенні незалежної Словаччини” [13, s. 231].

У цей час найвпливовішою політичною силою у Словаччині, яка фактично репрезентувала автономну владу, була Глінкова словацька народна партія (ГСНП). Її лідери набули переконання, що домовитися з чехами вже неможливо, а тому остаточне відокремлення Словаччини стає необхідним, але досягнення цього має відбутися поступово і в легальній формі. За цією концепцією подальше перебування в складі ЧСР мало бути використане для створення економічних умов, розбудови адміністративного апарату, забезпечення зовнішньополітичної підтримки словацької державності. Точні часові рамки даної підготовки не визначалися, але є думка, що голова словацького автономного уряду Й. Тісо планував провести її за 3–4 роки [9, s. 101]. 6 березня 1939 р. на спільному засіданні автономного уряду, президій крайового сейму та ГСНП була прийнята резолюція еволюційного шляху досягнення незалежності [8, s. 119]. Відтак, на урядовому засіданні у Празі 9 березня словацькі представники заявили, що вони не гарантують перебування Словаччини у державному союзі та не можуть відмовитися від проголошення незалежності у випадку, якщо цього буде вимагати ситуація [11, s. 95–98].

На максимальну ескалацію чесько-словацького конфлікту розраховував А. Гітлер, який на початку березня поспішав реалізувати свій план ліквідації ЧСР. Самостійна Словаччина йому потрібна була для того, щоб продемонструвати світовому співтовариству, що ЧСР зникла не через зовнішню агресію, а шляхом внутрішнього розкладу. Радикальні лідери ГСНП (Ф. Дюрчански та В. Тука, К. Мурґаш) під час своїх візитів до Відня та Берліна у розмовах з німецькими діячами переконували їх, що за сприятливих обставин всі словацькі політики підтримають проголошення незалежності.

Складнішим завданням для нацистів виявилось схилити до співпраці помірковану частину словацької політичної еліти (Й. Тісо, М. Сокол, К. Сідор), яка, власне, і виражала позицію ав-

тономної влади. Для цього було використано словацько-німецькі урядові господарські переговори, які відбувалися наприкінці лютого на початку березня 1939 р. в Берліні. Словаччині була обіцяна економічна допомога, але при умові негайного проголошення незалежності [1, s. 9]. 7 березня вже в Братиславі глава віденських нацистів А. Зайс-Інкварт у розмові з Тісо та Сідором повторив німецьку вимогу [2, s. 54].

Даний тиск зумовив дипломатичні маневри словаків щодо пошуку геополітичної противаги німецьким вимогам. Депутат сейму П. Чарногурски, за дорученням Й. Тісо та Сідора, відправився до Варшави, де мав з'ясувати ставлення Польщі до проголошення незалежної Словаччини, а також прозондувати можливість польських гарантій словацького кордону від посягань Німеччини та Угорщини [5, s. 224]. На 19 березня також планувався візит до Польщі самого Тісо, [18, s. 138], проте стрімкий розвиток подій в наступні дні зробив його непотрібним.

9 березня проречески налаштований міністр словацького автономного уряду П. Теплански поінформував празьких колег про політичну складову словацько-німецьких економічних переговорів [17, s. 588]. Дане повідомлення справило шокуюче враження. Ф. Хвалковски негайно зв'язався з німецьким charge d'affaires Е. Генке, у якого зажадав пояснень. Дипломат заявив, що йому нічого не відомо про плани Берліна щодо Словаччини [11, s. 94]. Можливо Генке дійсно не знав про наміри Гітлера або навмисне ввів в оману свого колегу, зберігаючи державну таємницю. Важливим було те, що Хвалковски розцінив його позицію так, що Німеччина вважає чесько-словацькі протиріччя внутрішньополітичною справою ЧСР [6, s. 80]. Це був вирішальний аргумент на користь силового розв'язання словацької проблеми.

У ніч з 9 на 10 березня президент ЧСР Е. Гаха прийняв рішення про відставку уряду Й. Тісо. Одночасно було запроваджено надзвичайний стан, війська, дислоковані в Словаччині, а також підрозділи з чеських земель взяли під контроль громадські й урядові установи, транспортні і стратегічно важливі об'єкти, заарештовані радикальні лідери ГСНП.

Як видається, празькі політики не планували ліквідації автономії Словаччини, але бажали бачити на чолі автономної влади діячів, які б не заходили в конфронтацію з центром та були слухняними виконавцями його розпоряджень. Варто додати, що кількома днями раніше відбулося втручання Праги у справи автономної Підкарпатської Русі. Було позбавлено портфеля Ю. Ревая, а на його місце міністра внутрішніх справ 7 березня призначено чеського генерала Л. Прхалу, який одночасно обійняв посади міністра транспорту та фінансів [14]. Відтак, події в Словаччині стали частиною загального плану посилення позицій центральної влади.

Військова акція мала далекосяжні негативні політичні наслідки. Вона надала додаткові сильні аргументи античеській пропаганді. Ф. Дюрчански, котрий зумів уникнути арешту, радіовиступами з Відня звернувся до гвардії, аби вона чинила опір урядовим військам. Він же 10 березня надіслав Гітлеру телеграму, у якій заявляв про самостійність Словаччини та прагнення співпрацювати з райхом [4, s. 457–458].

У даній ситуації позитивом було те, що більшість впливових радикальних діячів знаходилися під арештом, а К. Сідор, як начальник Глінкової гвардії (напіввійськова молодіжна організація ГСНП) не допустив використання її деструктивними елементами. Він же 11 березня був призначений головою нового автономного уряду. За згоду обійняти цей пост Сідор домігся від центральної влади низки поступок, в тому числі скасування надзвичайного стану та звільнення ув'язнених радикалів [7, s. 645]. Він закликав населення не піддаватися провокаціям, зберігати спокій та лояльність до влади.

Усе вказувало на те, що чесько-словацький конфлікт проминув свій апогей, але це не відповідало намірам Гітлера до 15 березня вступити в Прагу. 12 березня відбулася зустріч Сідора з німецькими емісарами з Відня, які в брутальній формі зажадали від нього негайного проголошення незалежності Словаччини [Додаток А]. Очевидно, він не бажав взяти особисту відповідальність за доленосне рішення. Велику роль зіграла грубість і нетактовність вимоги. Сідор пізніше згадував, що результат

переговорів, можливо, був би іншим, якби “німці не розмовляли з ним так, наче стріляли з кулемета” [7, s. 648].

На жаль, небажання словацького політика співпрацювати з нацистами не могло зупинити гітлерівської воєнної машини, націленої на агресію. Це лише на короткий термін затримало її реалізацію, змушуючи Німеччину коригувати свою тактику. Німецькі агенти 12–13 березня вони здійснили в Братиславі декілька терактів [3, s. 26]. Використовуючи це як засіб тиску, німецькі діячі пропонували варіант, за яким словаки мали закликати вермахт на допомогу. Проти цього виступив навіть Дюрчански, справедливо вважаючи, що німецькі війська, які займуть словацькі землі, вже не залишать їх [19, s. 13].

Невирішеність словацької проблеми ставила під загрозу терміни нападу на ЧСР, тому було знайдено нову альтернативу. Головним актором мав стати Й. Тісо, з яким 12 березня зустрілися німецькі представники і передали, що фюрер закликає його на особисту розмову. Наступного дня Тісо отримав офіційне запрошення і пополуноді вилетів до Німеччини.

У першій розмові Ріббентроп заявив, що сучасний розвиток подій обумовлює неможливість подальшого існування ЧСР і словаки мусять швидко засвідчити, що не ототожнюють себе з нею та чеським народом [Додаток В]. На зустрічі з Гітлером як інструмент додаткового тиску пролунала інформація про концентрацію угорських військ на словацькому кордоні [Додаток Б]. Прийняття рішення Гітлер вимагав блискавично, але Тісо не погодився проголосити незалежність Словаччини з Берліна, продовжуючи відстоювати дотримання нормативно-правових процедур. Він телефоном зв'язався з президентом Гахою, та зажадав, щоб той дозволив скликання на ранок 14 березня 1939 р. засідання словацького сейму, що й було зроблено.

В Братиславі Тісо коротко проінформував депутатів про свої переговори в Берліні, закінчивши доповідь словами: “Думайте, вирішуйте” [Додаток В]. Таким чином, він взяв на себе лише роль інформатора, перекинувши тягар відповідальності на колективне несвідоме, що в атмосфері пригніченості та зовнішньої небезпеки не могло уособлювати демократичне вирішення

доленосного питання. Майже весь склад сейму був “чехословацької” орієнтації, але, коли голова сейму Сокол поставив питання на голосування, всі депутати піднялися зі своїх місць, висловлюючи свою згоду з народженням словацької держави [16, s. 327]. Перший параграф першого словацького закону визначав: “Словацький край проголошується незалежною та самостійною Словацькою державою. Сейм Словацького краю перетворюється на законодавчий сейм Словацької держави” [15, s. 1].

Оцінка даної події у сучасній словацькій історіографії зокрема та суспільстві загалом є суперечливою. Негативний погляд виражається у наступних інтерпретаціях. З точки зору вірності чехословацькій державній ідеї та демократичним цінностям рішення словацьких діячів кваліфікують як зраду. Вирішальна роль Гітлера у проголошенні незалежності Словаччини зумовили звинувачення Тісо у колабораціонізмі, а виникнення Словацької держави вважається побічним продуктом нацистської агресії проти ЧСР.

На нашу думку, вказані оцінки є слухними з огляду на актуальні ліберальні концепції, які лежать в основі суспільно-політичного життя сучасної Словацької республіки в складі ЄС. Проте вони не беруть до уваги принципи історизму та історичної емпатії, які дозволяють пояснити тогочасні події без надмірної демонізації.

Так, чесько-словацькі суперечності у березні 1939 р. та політичні амбіції словацьких лідерів зайшли так далеко, що навіть без зовнішнього тиску рано чи пізно, щоправда в невизначеній часовій перспективі, відділення Словаччини відбулося б. Підтвердженням цього є події 1992–1993 рр., тобто цивілізоване розлучення чехів і словаків, яке велося без зовнішнього тиску.

Геополітична ситуація в Центральній-Східній Європі після Мюнхена однозначно засвідчувала, що нацистська Німеччина стала її «господарем». Винуватцями такого стану стали насамперед західні демократичні країни, які без бою здали регіон у сферу впливу агресора. Тому ЧСР була приречена незалежно від позиції словацьких політиків, адже вони не могли вплинути на перебіг боротьби великих гравців.

У разі відмови Тісо від співпраці з Гітлером, йому знайшли б іншу заміну, подібно до того, як він сам замінив персону Сідора у ролі потенційного лідера незалежної Словаччини. Зрештою, німці ліквідували б ЧСР й без сприяння словаків, а поділ території Словаччини між сусідами, зважаючи на тогочасну ситуацію, був не такою й вже нереальною альтернативою.

Також важливим є той момент, що станом на березень 1939 р. Гітлер ще не мав того зловісного авторитету, який ми знаємо сьогодні. В очах багатьох сучасників, в т. ч. й словацьких діячів, він був сильним національним лідером, який позбавив Німеччину версальського приниження, вмілим успішним політиком, що здобуває території без військових конфліктів. Ідеї націоналізму тоді були на піку популярності, а демократія бачилася слабкою й неперспективною, яку не бажають захищати навіть її засновники.

Таким чином, загострення відносин з чехами, геополітична ситуація в регіоні, неминучість знищення ЧСР та небезпека окупації Словаччини фактично не залишили словацьким лідерам політичної альтернативи. Більше того, в обмін на співпрацю Гітлер запропонував їм мрію кожної малої нації – власну державність. Приклади не лише подібного, але й набагато гіршого пристосування лідерів як малих, так і великих країн сьогодні офіційно й пафосно називаються вимушеними політичними рішеннями. На нашу думку, саме таким означенням необхідно оперувати для оцінки проголошення Словацької держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Arpáš R. Od autonómie k samostatnosti / R. Arpáš // Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov. IV. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie. Banská Bystrica 14–15 apríla 2005. – Banská Bystrica: Katedra histórie FHV UMB a Ústav vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici, 2005. – S. 9–19.

2. Bystrický V. Nacistické Nemecko a vznik slovenského štátu / V. Bystrický // *Vojenská história*. - 2001. - Ročník (Roč.) 5. - číslo (č.) 2. - S. 41-61.
3. Bystrický V. Rozbitie ČSR a jeho odraz v informáciách diplomatov a spravodajcov / V. Bystrický // *Slovensko a druhá svetová vojna. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave / Editory I. Csefalvay, M. Pučík*. - Bratislava (Br.): Vojenský historický ústav, 2000. - S. 16-49.
4. Bystrický V. Vojenský zásah ústrednej vlády na Slovensku 9-10 marca 1939 / V. Bystrický // *Historický časopis (HČ)*. - 2010. - Roč. 58. - č. 3. - S. 439-469.
5. Deák L. Hra o Slovensko: Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933-39 / L. Deák. - Br.: Veda, 1991. - 240 s.
6. Grebért A. Die slowakische Frage als internationales problem in den jahren 1938-1939. / A. Grebért - München: Schriftenreihe des Slowakischen Matúš Cernák-Instituts; Der Weltkongreß der Slowaken, 1984. - 108 s.
7. Katuninec M. Dilemy Karola Sidora (1938-39) / M. Katuninec // *HČ*. - 2000. - Roč. 48. - č. 4. - S. 636-649.
8. Kirschbaum J. Jozef Tiso a vznik slovenského štátu / J. Kirschbaum // *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník materiálov z vedeckého sympózia. Časť - Papiernička, 5-7 mája 1992*. - Br.: SAP, 1992. - S. 113-123.
9. Murín K. Spomienky a svedectvo / K. Murín. - Hamilton: ZMS, 1987. - 510 s.
10. Rychlík J. Češi a slováci ve 20 století (česko-slovenské vzťahy 1914-45). *Zv. I* / J. Rychlík. - Br.: AEP, 1997. - 360 s.
11. Schvarc M. Marcová kríza 1939 v Československu vo svetle vybraných nemeckých dokumentov / M. Schvarc, M. Holák // *Vojenská história*. - 2007. - Roč. 11. - č. 1. - S. 86-127.
12. Sidor. K. *Moje poznámky k historickým dňom* / K. Sidor. - Middletown: Jednota, 1971. - 212 s.
13. *Slovensko v Československu (1918-1939)* / Ed. Milan Zemko, Valerian Bystrický. - Br.: Veda, 2004. - 688 s.
14. *Slovenský národný archív v Bratislave. - Fond Úrad predsedníctva vlády. - kartón 17. - katalogizačné číslo P 1378 /38. 7 brežna*

1939. Menovanie L. Prchalu ministrom vnútra, financií a dopravy na Podkarpatskej Rusi.
15. Slovenský Zákonník. – Ročník 1939. – Br.: Kníhtlaciareň Andreja v Bratislave, 1939. – 835 s.
16. Sokol M. Ako došlo k vyhláseniu slovenského štatu? (môje poznámky k marcovým udalostiam 1939) / M. Sokol // HČ. – 1991. – Roč. 39. – č. 3. – S. 323–329.
17. Tulkisová J. Informovanosť česko-slovenskej diplomacie o kontaktoch slovenských autonomistických politikov s nacistami v období pomníchovskej republiky / J. Tulkisová // HČ. – 2009. – Roč. 57. – č. 3. – S. 565–591.
18. Valenta J. "Polská karta" – k otázce slovenské alternativní zahraničně politické orientace / J. Valenta // Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu... – S. 136–139.
19. Vnuk F. Prvé kroky slovenskej diplomacie (marec 1939-február 1940) / F. Vnuk // Ferdinand Ďurčanský (1906–1974). Zborník zo seminára. – Martin: Matica Slovenská, 1998. – S. 20–30.

Додаток А

Карол Сідор: як ми зіткнулися з німцями в 1939 році

...Була четверта година ранку неділі, 12 березня 1939 року. Відчинилися двері й увійшло приблизно 25–30 німців. Обличчя одного з них було позначене понівечене порізами й шрамами та несиметричним оком. Затько підійшов до нього й привітався. Це був Кепплер. За ним увійшов вищий на зріст, кульгавий чоловік – намісник Австрії Зайс-Інкварт. Біля нього, зі схиленою головою та червоним обличчям – віденський гауляйтер Йозеф Бюркель...

Розпочалася розмова. «Зі Словаччини до фіюрера надходить щораз більше прохань про усамостійнення – розпочав Кепплер – фіюрер хоче з'ясувати від Вас, пане Сідор, дійсний стан справ, а тому просимо висловити Вашу думку». Запитання я зрозумів: «Офіційно мені нічого невідомо про те, що фіюрер отримував зі Словаччини дані прохання. Знаю лише те, що такі

повідомлення надходять зі словацького радіопередавача у Відні».

Кепплер зміряв мене одним оком та відреагував підвищенням голосу: «Чи не піддасте сумніву мої слова?». На обличчях присутніх я спостеріг прояв жаху: «Не сумніваюся у Ваших словах, але повторюю, що жоден із впливових словацьких політиків з таким проханням до фюрера не звертався. Якби це сталося, певно мені було б про це відомо». «Я прийшов не для того, щоб з Вами демократично, як у парламенті, дискутувати» – розгнівався Кепплер і нагнувся до мене. Я змовчав, але кров почала закипати з огляду на стиль поведінки цього берлінського німця.

Гауляйтер Бюркель хрипким голосом сказав: «Пане Сідор, хочу з Вами поговорити віч-на-віч». Ми пройшли в іншу кімнату. Бюркель дістав з кишені текст німецької телеграми, адресованої у Берлін фюреру. Там йшлося про утворення самостійної держави та її уряду, що Словацька держава та її уряд просять Гітлера взяти їх під захист Великонімецької імперії. Телеграма була підписана: Фердінанд Дюрчански, міністр закордонних справ Словацької держави...

«Так що – підвищив голос Бюркель – що ви знаєте про це?». «Нічого не знаю» – тихо сказав я. «Як так? – кричав Бюркель – як так, що ви про це нічого не знаєте? Адже ви на це давали свою згоду. До вас з цього приводу телефонував Фердінанд Дюрчански і ви через Йозефа Кіршбаума передали йому усну вказівку такого змісту. Маємо двох свідків, які це чули». Відповів йому знову тихо, але чітко: «І я маю двох свідків, які чули мою телефонну розмову з Дюрчанским. Я йому нічого не говорив ні про проголошення Словацької держави, а тим більше про склад її уряду. Також не давав Кіршбауму ніякої згаданої вами усної вказівки для Дюрчанського».

«Як це можливо – питав Бюркель – що Вас фюрер визнав головою словацького уряду, а ви за хвилину перед тим прийняли керівництво урядом з рук чехів?». «З рук чехів нічого не приймав – заперечив я – став головою уряду Словацького краю за уповноваженням президії Глінкової партії та за пропозицією президії Словацького сейму. Президент Гаха має право призна-

чити новий уряд, якщо йому таку пропозицію представила президентія словацького сейму. Так як я не хотів, щоб у Словаччині марно пролилася кров, мусив взяти керівництво урядом...».

Я бачив, що Бюркеля мої пояснення не цікавили. Він продовжував: «Фюрер не може бути осоромлений – вигукнув – фюрер не може бути обманутий». «Я фюрера не осоромлював і не обманював» – сухо відповів я. «Прошу – змінив тон Бюркель – скажіть мені, що ви думаєте про Дюрчанського». Міг би сказати: Дюрчански виїхав до Відня без мого відома та без відома Тісо. За кордоном діє на власний розсуд. Ніхто за ним не стоїть. Про його акцію знають лише декілька молодих людей, які знаходяться при ньому. Але не сказав цього. Тим би розмова завершилася, а Дюрчанського на іншому боці Дунаю розстріляли б за те, що підвів фюрера. Беріг життя цієї людини, яка колись була моїм приятелем. Тому на питання Бюркеля сказав так:

- Фердінанд Дюрчански є чесною людиною. Діяв так, як йому веліло сумління.

- Так тоді ж у чому різниця між Вами і Дюрчански?

- Різниця в тому – сказав я – що Дюрчански у Відні робить те що хоче, а я в Братиславі те, що можу.

- Тоді й ви за самостійну Словаччину?

- Так, я теж за самостійну Словаччину. Але наразі двісті найкращих словацьких людей ув'язнено. Спершу їх мушу звільнити та з їхньою допомогою встановити міцний уряд в Словаччині. З рук Праги нічого не приймав, я солдат словацької нації...

- Ви маєте проголосити державну самостійність Словаччини – говорив Бюркель – якщо ж боїтеся це зробити в Братиславі, ходіть з нами до Відня і там проголосите це по радіо.

Я спокійно відповідав, що цього зробити не можу. Адже коли б навіть проголосив це у Відні, то після повернення до Братислави могли б партія та Словацький сейм дезавуювати і заперечити моє проголошення Словацької держави.

- Цього б не сталося – говорив Бюркель – ми Вас вважаємо за фюрера Словаччини і що фюрер Словаччини скаже, то мусить схвалити і партія і сейм тому що така його воля.

- Кажете, мусить це схвалити кожен? – запитав я Бюркеля.

- Так, кожен. - енергійно відповів він.

- В такому разі, так як ви зараз у Словаччині, звольте підкоритися волі фюрера Словаччини щодо того, коли буде проголошена словацька державна незалежність.

Бюркель вискочив з-за столика і вибіг з кімнати. Я спокійно пішов за ним і сів на своє місце навпроти Кешплера. Бюркель описав нашу розмову... Після цього всі піднялися і Кешплер зазначив: «Звольте взяти до відома, пане Сідор, що я прийшов до Братислави не втручатися у внутрішні справи Ч-СР. Прийшов за наказом фюрера з'ясувати, як ви дивитися на ситуацію і більш нічого. Берете це до відома?». «Беру» - відповів я.

Німці стримано розпрощалися. Ось так завершилася моя зустріч з делегатами Адольфа Гітлера. Визнавали мене фюрером доки вважали, що в такому разі можуть робити в Братиславі та загалом в Словаччині все, що їм заманеться. Коли ж моя воля виявилася іншою, моє фюрерство в їх очах припинилося і я в ту ніч остаточно потрапив до немилості.

Під час даної розмови словацький радіопередавач у Відні всю ніч транслював народні пісні і ведучий постійно звертав увагу, щоб люди чекали біля приймачів на важливу заяву про Словаччину. Тобто чекали на мене у Відні, а я так і не прийшов.

Джерело: Čarnogurský P. 14 marec 1939 / p. Čarnogurský. - Br.: Veda, 1992. - S. 264-266.

Додаток Б

*Протокол переговорів Йосипа Тісо
з Адольфом Гітлером. 13.03.1939.*

Присутні: імперський міністр закордонних справ фон Ріббентроп, державний міністр Мейснер, генерал Кейтель, генерал Браухіч, державний секретар Детріх, державний секретар Кешплер, міністр Дюрчански.

Фюрер вітає керівника уряду Тісо та в адресованому йому об'ємному викладі характеризує розвиток Чехословаччини. З осені минулого року Німеччину двічі ошукали. Один з обманів спричинила Чехословаччина. Частково з лихими наміра-

ми, частково, як у випадку з Хвалковским, через слабкість, вона допустила те, що політичні події стали розвиватися у напрямку, неприйнятному для Німеччини. Тільки їй Чехословаччина має бути вдячна за те, що вона не розділена ще більше. З величезним самовідреченням Німеччина відмовилася від прикордонних мовних островів для забезпечення Чехословаччині нормального життєвого простору. Але вдячності за це не дочекалася. Жоден чех не втратив у Німеччині місця роботи. Навпаки, ми прийняли у себе багатьох чехів. У них жодної волосини з голови не впало, ніхто їх не ображав та не кривдив.

З чеського боку все виглядає зовсім інакше. При звільненні найбільш жорсткі заходи застосовувалися до німців. Тисячі їх були позбавлені можливості заробляти на хліб. Всюди справа доходить до різноманітних провокацій проти німців та до їх дискримінації. Німці й надалі знаходяться під наглядом та їх становище ще гірше, ніж перед вересневою кризою. Такий стан справ не відповідає договорам. До позавчорашнього дня преса Німеччини намагалася зберігати абсолютно лояльну позицію. Вона була стриманою й багато з того, що там відбувалося, не публікувала для збереження спокійної атмосфери. В той же час чеська преса знову подавала негативну інформацію про Німеччину і певні органи не припиняли свого систематичного цькування. Продовжується листівкова та усна пропаганда. Чехам навіюється, що актуальна ситуація є лише тимчасова, знову серед людей оживають надії на несприятливі для Німеччини зміни. Фюрер вже говорив про це Хвалковському й дорікнув йому, що таким чином постійно підливається масло у вогонь. Центральна Європа є певною закритою економічною територією, яка може жити лише за умови цілковитого спокою. Вона потребує цієї розрядки. З географічної точки зору Чехія і Моравія оточені Німеччиною і Німеччина у своєму просторі не може стерпіти вогнища неспокою.

Останніми тижнями умови стали нестерпними. Старий дух Бенеша знову ожив. Чеський народ спонукають до опору. Ситуація неясна і неспокійна. А вчора дійшло до тих подій у Брно та Їглаві. Такі умови Німеччина не може терпіти. І тамтешні німці

захищаються, адже не розуміють, чому ними мають керувати ще гірше, ніж раніше. Спершу ми вирішили чеське питання згідно нашого світоглядного розуміння. Однак якщо дане рішення не увінчається успіхом, то ми готові вирішити його остаточно, без огляду на ідеологічні засади.

Другим обманом для нас є позиція Словаччини. Минулого року фюрер постав перед важким рішенням а саме - чи має допустити зайняття Словаччини Угорщиною, чи ні. Фюрер мав помилкові уявлення й тоді вірив, що Словаччина хоче приєднатися до Угорщини. Ця помилка була зумовлена великою відстанню між Словаччиною та Німеччиною та перевагою більших проблем, які тоді затіняли дану справу. Лише під час кризи фюрер змінив свій погляд. Тоді ж вперше почув і звернув увагу, що Словаччина хоче жити своїм власним життям. В Мюнхені рішення фюрера були спричинені не владно-політичними, а національно-політичними інтересами. Зробив так, що віддалив від себе свого друга Угорщину, тому що реалізував цей принцип проти волі Угорщини.

А тепер направив до Братислави свого посланця Кепплера, якому Сідор проголосив, що є солдатом Праги та буде опиратися можливому виходу Словаччини з чехословацького союзу. Якби фюрер про це знав раніше, не мусив би випробовувати дружбу з Угорщиною, а міг залишити всім подіям можливість вільно розвиватися. Тому зараз дозволив прийти міністрові Тісо, щоб якнайшвидше чітко з'ясувати дане питання. Німеччина не має ніяких інтересів на схід від [Білих - І. Б.] Карпат. Власне, йому мало би бути все одно, що там відбувається. Питання полягає в тому, чи хоче Словаччина жити власним життям, чи ні. Він від Словаччини не хоче нічого. Свою націю, й навіть жодного солдата не використовуватиме для того, чого словацька нація не бажає. Хотів би мати остаточне підтвердження, чого хоче Словаччина. Не бажає, щоб Угорщина йому закидала, що він зберігає те, що взагалі не бажає бути збережене. На прояви неспокою і демонстрації в цілому дивиться вельми поблажливо, однак в даному випадку безпорядки є лише зовнішньою ознакою внутрішньої непевності. Таке він терпіти не буде, а тому

дозволив прийти Тісо, щоб почути його рішення. Йдеться вже не про дні, а про години. Як вже сказано, якщо Словаччина хоче стати самостійною, він буде підтримувати і навіть гарантувати це прагнення. Виконає свою обіцянку, як тільки Словаччина ясно висловить свою волю до самостійності. Якщо ж вона вагатиметься, або не хоче відділитися від Праги, то він залишить долю Словаччини розвитку, за який не нестиме відповідальності. Далі буде діяти лише в німецьких інтересах, а ті не сягають на схід від Карпат. Німеччина не має планів щось робити зі Словаччиною. Вона ніколи не належала Німеччині.

Фюрер запитує імперського міністра закордонних справ, чи він хоче щось додати. Той підкреслює також від свого імені, що йдеться про рішення у межах годин, а не днів. Подає фюреру щойно принесений звіт, у якому йдеться про рух угорських підрозділів поблизу словацького кордону. Фюрер читає даний документ, повідомляє про його зміст Тісо і висловлює надію, що Словаччина швидко і чітко прийме рішення.

Тісо дякує фюреру за його слова. Вже давно жадав почути з перших уст, яким є його ставлення до його нації та країни та як він дивиться на вказані проблеми. Бере до відома все сказане і запевняє, що фюрер може покластися на Словаччину. Просить вибачення, що під враженням фюрерових слів не може негайно чітко висловитися або зрештою прийняти певне рішення. Хочє зі своїм колегою усамітнитися і питання в цілому спокійно обміркувати, але вони доведуть, що гідні турботи та інтересу, які фюрер виявляє їх країні. Цим розмова завершилася.

Джерело: Holečková M. Zápisnica z rokovania Jozefa Tisa s Adolfom Hitlerom dňa 13.03.1939. / M. Holečková // Časopis druhá svetová. – 2007. – č. 3 [on line] // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.druhasvetova.sk>

Додаток В

Стенограма засідання Словацького сейму 14 березня 1939 р. (уривки)

[Спершу на засіданні виступив Карол Сідор, який подав у відставку з посади голови уряду Словацького краю, мотивуючи своє рішення актуальною міжнародною ситуацією та неспроможністю у зв'язку з цим реалізувати заплановані дії – І. Б.]

Виступ Й. Тісо зі звітом про переговори напередодні в Берліні.

... [Ріббентроп заявив – І. Б.] Сучасний розвиток подій обумовлює неможливість подальшого існування владного режиму ЧСР і словаки мусять швидко засвідчити, що не ототожнюють себе з ним та чеським народом. Не хочу бути пророком, але кожен може додумати, що дані швидкоплинні події можуть зумовити ситуацію, аналогічну мюнхенській, коли ми Вас достатньо не знали і розглядали Вас як чехословаків, адже живете в одній державі з ними, а ми дивимося на державу як на одне ціле. Ми не можемо проти будь-кого вести війну й нас не стосується, хто владарює на словацькій території, але це стосується саме Вас. Ми не уповноважені, щоб замість Вас йти виганяти того, хто вдерся на словацьку землю. Знаємо, що словаки є миролюбна та працьовита нація. Констатую наявність доказів, що Ви хочете з нами жити у злагоді, ми це вітаємо і вдячно приймаємо.

Після цієї розмови я дозволив собі зауваження, в якій намагався сконцентрувати якомога глибший сенс нашої аргументації. Звернув увагу на урядову заяву, яка пролунала саме тут, в нашому сеймі 21 лютого цього року. Зауважив, що дана урядова відозва мала в основі наступну тезу: Словацька нація буде свою державу, буде свою нову державу, буде свою словацьку державу. Доказом цього є те, що живе словацький націоналізм, розвивається словацька національна свідомість, організовується власна державна служба. Це докази того, що хочемо жити власним життям згідно принципу, який є сьогодні світовим трендом – національність. Наголосив далі й на тому, що стосується нашого співжиття з чехами. Як я вже досі декілька раз німець-

ким діячам заявляв, ми ніколи з власної ініціативи не дамо імпульс до того, щоб була ліквідована республіка. Але якщо будемо бачити, що перебіг подій буде розвиватися так, що це буде вигідніше, будемо вважати за обов'язок вибрати вигідний час, щоб від'їднатися. Наполягав саме на такій необхідності й знову і знову підкреслював це перед німецькими діячами.

На це мені було зауважено, чим же зумовлена така нерішучість. Я відповів, що це не через нестачу моїх національних почуттів, не через брак волі, начебто ми не хочемо мати власну державу, а у зв'язку з невисоким рівнем підготовки нашого народу. Недостатня підготовка може зумовити те, що перші кроки нашого державного життя не отримають у людей особистої зацікавленості й вони залишаться пасивними. Низький рівень нашої політичної зрілості спричинив би те, що початкові перепони і труднощі державотворення викликали б у населення докори та небажання терпіти проблеми перехідного періоду. Труднощі би прямо пов'язувалися з нашою ініціативою щодо утворення окремої держави. Але якщо наш народ буде знати, що події розгорталися так, що єдиним виходом стало незалежнення, тоді кожен словак затьгне пасок, стане скромнішим у своїх бажаннях. Він буде готовий терпіти значніші труднощі й при цьому говоритиме, що неможливо було вчинити інакше.

Дана наша позиція зустріла цілковите схвалення і розуміння. Далі я висловив побажання почути з найавторитетніших перших вуст, тобто від фюрера, якими є плани Німецької імперії в даному напрямку, щоб мати змогу пристосувати до них словацьку націю. На це міністр закордонних справ фон Ріббентроп сказав, що він завершив розмову й незабаром я все почую з найавторитетніших вуст. На цьому розмова з міністром закордонних справ фон Ріббентропом завершилася.

Невдовзі нас відвели до імперського канцлера Адольфа Гітлера. Зустріч відбулася у нових приміщеннях імперської канцелярії, де знову рота почесної варти нам салютувала. Це був повноцінний офіційний й урочистий прийом, який зазвичай у таких випадках відбувається...

[Далі слідує опис розмови Й. Тісо з А. Гітлером – див. Додаток Б – І. Б.].

Я відчув, що корінь проблеми полягає у небезпеці з боку угорців. Далі пан імперський канцлер прочитав повідомлення, що угорці намагаються зайняти найближчими днями словацьку територію. Щодо цього слід офіційно проголосити негативну заяву й це необхідно зробити блискавично. Дана заява донесе до відома відповідних діячів, що словацька нація має свою державу, має свою землю, а тому слід перешкодити тому, щоб будь-хто міг висунути претензії на словацьку територію та словацьке населення. Немає часу на вичікування, справу вирішують вже не дні а години, а тому давайте блискавично вирішимо питання так, як цього вимагають німецькі інтереси в Європі. Не будемо більше випробовувати дружбу тих чи інших, будемо лише захищати своїх, за принципом «національність». Але хто хоче жити згідно свого національного характеру, той дістається під захист даного принципу. Щодо цього має прийняти блискавичне рішення...

Славний Сейм! Звітую перед Сеймом коротким викладом змісту переговорів мого берлінського візиту, який Ви щойно заслухали й прошу: думайте, вирішуйте! (Оплески).

Голова сейму д-р Сокол (дзвонить): оголошується перерва у засіданні на 15 хвилин.

(Засідання перерване об 11 год. 45 хв., знову відкрите о 12 год. 06 хв.).

Голова сейму д-р Сокол (дзвонить): Відкриваю перерване засідання Сейму і визначаю, що Сейм за складом присутніх депутатів є спроможним приймати рішення. Вислухали ми промову голови уряду Карола Сідора та звіт пана депутата д-ра Й. Тісо про його розмову з паном імперським канцлером Адольфом Гітлером та паном міністром закордонних справ фон Ріббентропом. Наразі маємо голосуванням вирішити, чи Сейм Словацького краю за самостійну словацьку державу, чи ні. Голосувати будемо вставанням. Хто згоден з тим, щоб була проголошена самостійна словацька держава, нехай встане.

(Відбувається о 12 год. 7 хв. 30 сек.)

Голова сейму д-р Сокол (дзвонить): Визначаю, що Сейм Словацького краю як єдиний уповноважений орган політичної волі словацької нації постановив за самостійну словацьку державу (Оплески).

(Всі присутні встають і співають гімн «Гей словаки»).

Джерело: Bystrický V. Zasadnutie Slovenského snemu 14 marca 1939 / V. Bystrický // *Historický časopis*. – 1999. – Roč. 47. – č. 1. – S. 109–112.

MARCH CRISIS 1939 AND DECLARATION OF INDEPENDENCE OF SLOVAK STATE

Ivan BOROSETS (*Kamianets-Podilskyi, Ukraine*)

Summary. *The author of the article traced in detail and analyzed motion of social and political crisis in Slovakia in the first half of March in 1939. He determines displays of conflicts between the Czech and Slovakia politicians. This factors causes establishment of martial law on the territory of Slovakia. The role of nazi Germany in escalation of tension in the Czech-Slovak relations is found out. The details of the Slovakia-German negotiations and situation of proclamation of the Slovakia state are exposed.*

Keywords: *Czech-Slovak contradictions, autonomous government, political crisis, martial law, Joseph Tiso, Slovakia-German negotiations, Slovakia state.*

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ДИСКУРС РАДЯНСЬКО-СЛОВАЦЬКИХ ВІДНОСИН У 1939–1941 РОКАХ

Ігор ЛІХТЕЙ (Ужгород, Україна)

Ліхтей Ігор. Дипломатичний дискурс радянсько-словацьких відносин у 1939–1941 роках; 13 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 24; мова українська.

Резюме. У статті висвітлено передумови, хід і наслідки встановлення в 1939 р. дипломатичних відносин між Радянським Союзом (СРСР) і Словацькою республікою, яка перебувала під протекторатом гітлерівської Німеччини. Висвітлено також основні аспекти культурних та економічних контактів між СРСР і Словацькою республікою, які мали місце в 1940-му та в першій половині 1941 р. Їх припинення пов'язане з нападом Німеччини на СРСР. Адже Словацька республіка вступила у війну проти СРСР на боці нацистської Німеччини.

Ключові слова: Словаччина, Словацька республіка, СРСР, радянсько-словацькі відносини, Центральна Європа, Г. М. Пушкін, Ф. Дюрчанський, Ф. Тісо.

На початку весни 1939 р. завершилася чехословацька політична криза. Під тиском Німеччини 14 березня 1939 р. Словацький сейм проголосував за незалежність Словаччини. Одночасно Угорщина розпочала воєнні дії проти автономної Карпатської України. Президент Чехо-Словацької республіки (так вона стала називатися після Мюнхенської угоди) Еміль Гаха (1872–1945), “запрошений” разом з міністром закордонних справ Франтішком Хвалковським (1885–1945) до Берліна, де був змушений підписати заяву з проханням до Адольфа Гітлера взяти чеський народ під захист Німецької імперії [6, с. 403; 19, s. 71]. Вранці 15 березня 1939 р. німецькі війська вступили на територію Чехії й Моравії. Наступного дня в окуповану Прагу прибув А. Гітлер. Він заявив про включення чеських земель до складу Німеччини як

“протекторат Чехії й Моравії” [2, с. 16; 6, с. 404]. В такий спосіб фактично і було ліквідовано Чехословацьку державність, що проіснувала двадцять років.

Радянський Союз (СРСР) відразу ж засудив загарбницький характер політики Гітлера в Центральній Європі. Вже 18 березня 1939 р. нарком закордонних справ СРСР Максим Литвинов (1876–1951) надіслав послу Німеччини в Москві графу Фрідріху фон Шуленбургу (1875–1944) ноту протесту¹. У ній окупація Чехії німецькими військами й подальші дії гітлерівського уряду було визнано свавільними, насильницькими, агресивними. Подібні звинувачення в тексті документу містилися і стосовно зміни статусу Словаччини, яка мала підпорядкуватися Німецькій імперії, що не підкріплювалося жодним волевиявленням словацького народу [4, с. 607–608].

Того ж дня, тобто 18 березня 1939 р., в газеті “Известия” було опубліковано заяву посла Чехо-Словаччини в СРСР Зденека Фірлінгера (1891–1976) щодо припинення його дипломатичних повноважень [4, с. 606]. Про це він заявив ще під час зустрічі з М. Литвиновим 15 березня 1939 р. Однак після консультацій з колишнім президентом Чехословацької республіки Едвардом Бенешем (1884–1948), який у той час знаходився у США, З. Фірлінгер відмовився від своїх попередніх намірів. У ноті на ім'я М. Литвинова, датованій 23 березня 1939 р., він сповістив радянський уряд про те, що вважає за повинність продовжувати виконувати свої обов'язки далі [5, с. 20–21].

Попри категоричну вимогу Ф. Шуленбурга передати німецькій дипломатичній місії в СРСР функції чехословацького посольства, Москва не заперечувала проти збереження останнього. Радянське керівництво продовжувало визнавати З. Фірлінгера повноважним представником дружньої країни. Щоправда, кількісний склад чехословацького посольства різко скоротився. Це було пов'язано як з матеріальними витратами на його утримання в нових умовах, так і з небажанням багатьох співробітників працювати далі [7, с. 99].

¹ Це була відповідь на ноти Ф. фон Шуленбурга від 16 і 17 березня 1939 р., які сповіщали радянський уряд про включення Чехії й Моравії до складу Німецької імперії. Російська дослідниця В. Мар'їна стверджує, що М. Литвинов вручив ноту німецькому послу 19 березня 1939 р. [7, с. 96]

Така позиція свідчила про те, що Москва не поспішала визнавати Братиславську владу. Її першим дипломатичним кроком був акт № 1 /1939 від 14 березня, яким міністр закордонних справ Фердинанд Дюрчанський (1906–1974) нотифікував проголошення Словацької держави в тогочасних кордонах і висловив сподівання щодо її міжнародного визнання іншими країнами, про що вони мають повідомити братиславський уряд. Невдовзі цю ноту було розіслано міністерствам закордонних справ 45-ти країн [1, с. 308; 22, с. 13]. Як відомо, ще в період Чехословацької республіки сімнадцять країн мали в Братиславі свої консульства. Чимало з них продовжували дипломатичну чинність і після подій 14 березня 1939 р. [16, с. 167]. Однак Радянський Союз на заяву Ф. Дюрчанського (він, до речі, був одночасно й міністром внутрішніх справ) про визнання Словацької держави де-юре відповіді не дав, але, як влучно зауважив сучасний словацький дослідник Антон Грубонь, не сказав Братиславі й однозначного та ультимативного “ні” [3, с. 230]. Втім перехід Підкарпатської Русі під владу Угорщини, а не Німеччини Москва зустріла із задоволенням, адже таким чином було ліквідовано вогнище українського націоналізму [11, с. 183].

Виникнення Словацької держави (з 21 липня 1939 р., після прийняття Конституції, офіційно – Словацької республіки) було побічним результатом нацистської агресії щодо Чехо-Словаччини [20, с. 13]. Тож з перших днів незалежності вона стала об’єктом гітлерівської калькуляції й одним із найбільш відданих сателітів “третього рейху” [24, с. 122]. Власне патронат Німеччини зіграв певну роль і в утвердженні Словацької держави на міжнародній арені. Тому тільки після підписання радянсько-німецького пакту Молотова-Ріббентропа про ненапад від 23 серпня 1939 р. словацьке питання стало частиною зовнішньої політики СРСР.

Після укладення пакту Молотова-Ріббентропа словацька зовнішня політика припинила розглядати Радянський Союз як уособлення деструктивних сил. Щоправда, ставлення словацьких діячів до більшовизму як політичного режиму не змінилося, однак на СРСР як на могутню державу, що зблизилася з

Німеччиною, вони стали дивитися іншими очима. Підписання радянсько-німецького договору змусило й Москву змінити своє ставлення до ліквідації Чехо-Словацької республіки, що в середині вересня 1939 р. проявилось в бажанні встановити з останньою дипломатичні контакти [22, s. 21].

У визначенні мотивів такого кроку з боку Москви аргументація, через відсутність відповідних документів, має радше гіпотетичний, аніж стверджувальний характер. Можливо, це було зроблено під тиском Німеччини. Не є виключенням і припущення наявності факту власної ініціативи радянського уряду як доказу добрих намірів. Російський історик Валентина Мар'їна зауважує, що, встановлюючи дипломатичні відносини зі Словацькою республікою, Радянський Союз не хотів допустити зміцнення впливу нацистської Німеччини в цій маріонетковій слов'янській країні. Проте, на думку дослідниці, такий аргумент був другоградним і впливав із головного. А саме: зближення з Німеччиною диктувало СРСР новий підхід до чехословацького питання [7, с. 111]. Згодом дослідниця розвинула свої погляди, наголосивши, що встановлення дипломатичних відносин зі Словацькою республікою Москва вважала вигідним кроком і що це “було заявкою на активізацію радянської політики в південно-східній Європі, за Карпатами, на Балканах” [9, с. 258].

Зі словацького боку прихильниками зближення з СРСР були міністр Ф. Дюрчанський та група молодих політиків. Ця так зв. “група Дюрчанського” сподівалася, як вважають сучасні словацькі дослідники, зі встановленням дипломатичних відносин з Москвою не лише зміцнити міжнародні позиції Словацької Республіки, але, за можливості, також подолати односторонню орієнтацію країни на Німеччину [3, с. 230; 22, s. 22]. На думку ж В. Мар'їної, високоосвічений і амбітний, але малодосвідчений у політиці міністр Ф. Дюрчанський, який мав значний вплив на Й. Тісо, разом з групою молодих політиків плекав ілюзії з приводу того, що Словацька держава, яка виникла з милості Німеччини, зможе досягнути певної самостійності і вистояти, використовуючи традиційну для Східної Європи тактику лаві-

рування між СРСР та Німеччиною, які прагнули закріпитися в цьому регіоні [9, с. 258].

Так чи інакше, але саме з ініціативи Ф. Дюрчанського словацький посол у Берліні Матуш Чернак (1903–1955) зробив безпосередній крок для перегляду радянської “політики бездіяльності” щодо Словаччини. З цією метою 14 вересня 1939 р. він зустрівся з очільником радянської дипломатичної місії в Німеччині Олександром Шкварцевим (1890–?), який негайно інформував Москву про перемовини та вимагав подальших інструкцій. Наступного дня, тобто 15 вересня 1939 р., нарком закордонних справ Вячеслав Молотов (1890–1986) уповноважив О. Шкварцева повідомити М. Чернаку, що Радянський Союз погоджується встановити дипломатичні відносини зі Словаччиною [3, с. 230; 8, с. 299; 12, с. 76; 15, с. 134].

Про таке рішення радянського уряду відразу ж сповістила словацька преса. Офіційна братиславська газета “Slovenská politika” 17 вересня 1939 р., зокрема, інформувала читачів: 16 вересня радянський посол у Берліні О. Шкварцев повідомив словацькому представнику М. Чернаку рішення Раднаркому й наркома закордонних справ В. Молотова про те, що СРСР “визнав Словацьку республіку де-юре і де-факто й хоче налагодити з нею дипломатичні стосунки” [23, с. 1].

Заслуговує на увагу той факт, що ще 20 травня 1939 р. словацький уряд ухвалив рішення, яке передбачало відкриття у столицях провідних країн та деяких містах посольств, консульств і почесних консульств. Зокрема словацьке посольство у Варшаві, крім Польщі, мало опікуватися ще й Росією, а в Москві планувалося відкрити консульство. Однак, з огляду на радянсько-німецький пакт Молотова-Ріббентропа, очільники словацького уряду переглянули деякі положення свого рішення від 20 травня 1939 р. В результаті, 4 жовтня 1939 р. було винесено ухвалу, в якій, серед іншого, передбачалося відкриття у Москві вже словацького посольства. Його територіальна чинність мала охоплювати Росію, Фінляндію, Латвію й Естонію [16, с. 170–171].

З визнанням Словацької республіки радянське керівництво по суті де-факто відмовилося від своїх позицій, декларованих 18

березня 1939 р. Встановлення дипломатичних відносин зі Словаччиною не перешкоджало, однак, Сталінові ще деякий час вести подвійну гру. Через три дні після визнання Словацької республіки Радянським Союзом його представник Іван Майський (1884–1975) зустрівся в Лондоні з Е. Бенешем і той пообіцяв передати СРСР Підкарпатську Русь [22, s. 22].

Спроби З. Фірлінгера переконати компетентних осіб з оточення В. Молотова в “небажанні психологічного впливу визнання Словаччини” успіху не мали [18, s. 309]. Москва й Братислава готувалися до обміну дипломатів. Звістку про це радісно зустріли члени Словацької компартії. Так, у донесенні президії поліцейського управління Братислави Міністерству внутрішніх справ від 19 жовтня 1939 р. наголошувалося, що на цьому тижні повинен прибути дипломатичний представник СРСР і місцеві комуністи хочуть влаштувати йому урочисту зустріч [5, с. 49]. Незрозуміло, однак, у який спосіб Словацька компартія могла це зробити. Адже згадана політична структура, яка утворилася в травні 1939 р. внаслідок організаційного оформлення у Словаччині відповідної секції Комуністичної партії Чехословаччини (що на той час знаходилася в екзилі), діяла нелегально.

Насправді ж прибуття до Братислави радянської дипломатичної місії дещо затягнулося. Бо тільки 1 грудня 1939 р. Рада Народних Комісарів прийняла постанову про відкриття Повноважного Представництва СРСР у Словаччині та про затвердження його штатів. За чисельністю воно було досить велике як для того часу й нараховувало понад 100 співробітників [10, с. 19]. Офіційним представником Радянського Союзу в Братиславі було призначено Георгія Максимовича Пушкіна (1909–1963) [13, s. 22].

Прагнення міністра закордонних справ Ф. Дюрчанського обмежити німецький вплив проявилось й у визначенні кандидатури першого очільника словацького представництва в Москві. Ним став Франьо Тісо, родич президента Словацької республіки Й. Тісо. Цей факт із задоволенням використовувала угорська дипломатія, намагаючись дискредитувати в очах німців Й. Тісо як “сім’янина” й “прихильника більшовиків”. Не

надто довіряла Ф. Тісові й німецька імперська служба безпеки (*Reichssicherheitsdienst, RSD*). Вона вважала його “переконливим філосемітом”, політично “вираженим панславістом і недругом німців”. Однак згадані фактори не вплинули на вибір Ф. Дюрчанського і вже 11 грудня 1939 року Ф. Тісо прибув до Москви [3, с. 231; 12, s. 80; 15, s. 141; 22, s. 22]

В такій ситуації не могло бути й мови про збереження чехословацького посольства, і 14 грудня 1939 р. його ліквідували. З цього приводу завідувач відділом Наркомату закордонних справ СРСР повідомив З. Фірлінгеру, що радянське керівництво не може далі визнавати його дипломатичні функції. Проте чехословацькому представнику та співробітникам посольства з сім'ями пропонувалося залишитись у Москві на правах приватних осіб [18, s. 319].

Уже в перші дні свого перебування в Москві Ф. Тісо нав'язав тісний контакт з німецьким посольством і спочатку навіть частину дипломатичної пошти для Братислави надсилав посередництвом німецького кур'єра, послугами якого користувалися й деякі інші посольства. Відправлені матеріали потрібно було передати у словацьке посольство в Берліні, а вже звідти їх переправляли у Братиславу, в міністерство закордонних справ. Тим часом Москва звернулася до президента Словацької республіки Й. Тісо з проханням надати для Г. М. Пушкіна агреман, і 15 грудня 1939 р. отримала згоду на його акредитацію в Братиславі. Тож офіційні дипломатичні контакти між СРСР і Словацькою республікою було розпочато.

Невдовзі Ф. Тісо зустрівся з чільними представниками закордонної політики та уряду СРСР. Так, 21 грудня 1939 р. словацького посла прийняв голова Ради народних комісарів В. Молотов. Відтак 23 грудня 1939 р. Ф. Тісо побував з візитом у заступника народного комісара закордонних справ Володимира Потьомкіна (1874–1946). А вже 25 грудня 1939 року, тобто на Різдво за Григоріанським календарем (радянська влада християнських свят не визнавала) відбулося офіційне вручення вірчих грамот словацького представника заступникові голови Президії Верховної ради СРСР Олексію Бадаєву (1883–1951). Вод-

ночас Ф. Тісо став вимагати від Братислави не допускати в пресі та публічних висловлюваннях різких нападок на СРСР, бо це може зашкодити розвитку радянсько-словацьких взаємин. Братиславська ж влада розглядала їх важливість не лише з міжнародної точки зору, але й у плані економічного зиску. Адже Радянський Союз міг бодай частково компенсувати втрати від вигідних контрактів у Західній Європі, де на той час уже годі було сподіватися на якусь серйозну господарську співпрацю, не кажучи вже про налагодження надійних політичних контактів [8, с. 302; 12, с. 80–81; 15, с. 142; 22, с. 22].

Зі свого боку СРСР теж був зацікавлений в активізації двосторонніх відносин зі Словацькою республікою. Після встановлення дипломатичних відносин Раднарком здійснив деякі заходи, спрямовані на розвиток економічних і культурних зв'язків зі Словаччиною. У січні 1940 р. справою престижу Словацької держави стала інавгурація ректора Словацького університету в Братиславі – прем'єр-міністра Войтеха Туки (1880–1946). З цієї нагоди до Братислави прибула делегація радянських учених, яку очолював голова Всесоюзного комітету у справах вищої школи РНК СРСР Сергій Васильович Кафтанов (1905–1978). Він народився в Україні, зробив досить успішну партійну кар'єру і прославився боротьбою з “ворожими” напрямками в науці, передусім з генетикою.

До складу делегації входили: 1) член Всесоюзного комітету у справах вищої школи РНК СРСР, професор С. А. Новиков; 2) професор Московського університету, відомий математик Андрій Миколайович Колмогоров (1903–1987); 3) професор Ленінградського університету, знаний фахівець з анатомії, гістології та ембріології Дмитро Іванович Дейнека (1875–1954), родом з України; 4) професор Московського університету, провідний географ і ґрунтознавець Дмитро Гермогенович Віленський (1892–1960), родом з України; 5) професор Московського інституту історії, філософії та літератури Олександр Михайлович Єголін (1896–1959) [12, с. 82; 15, с. 143]. Останній, до речі, не вніс помітного вкладу в науку і залишив по собі недобру пам'ять гоніннями на радянських письменників за вільнодумство.

У 1955 р. О. М. Єголін, разом з кількома партійними ідеологами, став фігурантом сексуального скандалу, за що поплатився кар'єрою.

Радянська делегація перебувала у Словаччині протягом 13–23 січня 1940 р. Вона взяла участь в урочистостях з нагоди вступу на посаду ректора Словацького університету в Братиславі В. Туки, які відбулися 14 січня 1940 року. На відміну від інших закордонних гостей, радянські представники не були присутні на богослужбах, що проходили на честь інавгурації ректора, натомість відвідали університетську бібліотеку і приділили чимало часу знайомству зі столицею Словацької республіки. Крім того, радянські вчені здійснили поїздку країною, оглянули медичні заклади, інтернати, середні спеціальні та народні школи [5, s. 63 – 64; 6, s. 406; 12, s. 82; 15, s.]. При цьому їх супроводжував словацький посол Ф. Тісо, який упродовж січня-лютого 1940 року знаходився у Братиславі. Делегація провела також перемовини з багатьма словацькими політичними й науковими діячами.

Для Москви перебування радянської наукової делегації у Словаччині було першою можливістю отримати безпосередню інформацію про країну, куди невдовзі мав вирушити виконувати свої дипломатичні функції представник СРСР Г. М. Пушкін. Тож після повернення в Москву С. В. Кафтанов підготував об'ємний (27 сторінок) звіт про цю поїздку. Уже у вступній частині він наголосив, що у Словаччині їх прийняли добре. Перебіг самої інавгурації С. В. Кафтанов описав дуже стисло, натомість звернув увагу на кілька моментів, які свідчать про прагнення словаків навіязати тісні контакти з Радянським Союзом у сфері науки й культури. Зокрема очільник делегації пише про те, що посол Ф. Тісо та професори Братиславського університету просили його організувати відправку з Москви у Словаччину підручників для вищих шкіл. На думку С. В. Кафтанова, це сприятиме розвитку радянсько-словацьких культурних контактів, причому навіть німці не мають підстав для обурення, бо вони самі прийняли такі підручники з Москви [3, с. 234; 12, s. 82–83; 15, s. 144].

У своєму звіті С. В. Кафтанов звертає увагу і на деякі характерні риси політичного мислення у Словаччині на початку 1940 р. Насамперед він наголошує на сильних антинімецьких настроях словаків, які проявилися і під час інавгурації В. Туки. Так, увечері 14 січня 1940 р., після офіційного прийому у прем'єр-міністра і нового ректора В. Туки, зарубіжні делегації, згідно з програмою святкувань, побували в Національному театрі на опері М. Мусоргського "Хованщина". Цей твір, написаний за мотивами російської історії, було поставлено з таким виразним національним акцентом, що обурений німецький посол Г. Бернгард покинув театр, не дочекавшись закінчення опери [3, с. 234; 8, с. 316–317; 12, s. 83; 15, s. 144].

Ще одним підтвердженням прихильного ставлення словаків до СРСР, вважав С. В. Кафтанов, були відвідини радянською делегацією поселення Вайнори (нині – територія Братислави), де місцеве населення співало давні російські пісні, а словацький посол Ф. Тісо їм підспівував [12, s. 83]. Отже, як випливає з наведених С. В. Кафтановим фактів, частина словацьких політичних діячів дійсно покладала певні надії на СРСР задля зміцнення державності. До таких належали, передусім, Ф. Дюрчанський та Ф. Тісо.

Нарешті, 2 лютого 1940 р., до виконання своїх дипломатичних обов'язків у Братиславі приступив Г. М. Пушкін. Для молодого радянського дипломата, якому на той час виповнилося тридцять років, це був початок службової кар'єри за кордоном, а тому він з невичерпною енергією розпочав знайомство з чільними представниками словацької політичної сцени. Упродовж перших тижнів свого перебування в Братиславі Г. М. Пушкін провів перемовини з президентом Й. Тісо та міністром Ф. Дюрчанським. Вони поставилися до нього прихильно. Г. М. Пушкін так само справив позитивне враження на Й. Тісо. Як католицькому священику Й. Тісо імпонувало те, що радянський представник не поведився ані як ортодоксальний комуніст, ані як атеїст [3, с. 231; 8, с. 303].

Щоправда, Г. М. Пушкін досить швидко усвідомив, наскільки глибокими можуть бути словацькі симпатії до СРСР: активна

підтримка конструктивної співпраці в економічній, культурній і, частково, в політичній сферах, але рішуча протидія спробам Радянського Союзу домогтися значного впливу в цій країні, не кажучи вже про поширення більшовицької ідеології. Тож він пообіцяв Й. Тісо та Ф. Дюрчанському не вести на теренах Словаччини комуністичної пропаганди і як підтвердження своїх намірів навіть сказав кілька фраз церковнослов'янською мовою [3, с. 231].

В умовах внутрішньополітичних перипетій у Словацькій республіці Г. М. Пушкін відчув своєрідне загравання Ф. Дюрчанського з радянським представництвом. В ході обоюсторонніх контактів словацька сторона була більш активним партнером, тоді як Москва не могла дозволити собі значну ангажованість у країні, яка перебувала у сфері впливу німецьких інтересів. З цього приводу Г. М. Пушкін якось занотував у щоденнику, що словаки, мовляв, очікують від нас значно більше, ніж ми можемо їм дати, і в цьому сенсі моя ситуація є досить делікатною [8, с. 305; 13, с. 22; 14, с. 164; 15, с. 154].

На початку березня 1940 р. Ф. Дюрчанський запросив увесь дипломатичний склад німецької та радянської місії на зустріч з провідними співробітниками Міністерства закордонних справ Словаччини. Якраз у той час місцева преса повідомляла про урочистий прийом у Берліні начальника управління пропаганди Словацької республіки Александра Маха (1902–1980). Тож захід, організований Ф. Дюрчанським саме тоді, мав чітко виражений політичний підтекст. Словацький міністр, на думку Г. М. Пушкіна, провів цю зустріч не випадково: він хотів продемонструвати німцям, що відтепер Словаччина має можливість співпрацювати не лише з Німеччиною, але й із Радянським Союзом [13, с. 22; 14, с. 163–164; 15, с. 154].

Наприкінці березня 1940 р., перед від'їздом до Москви в службових справах, Г. М. Пушкін побував у Ф. Дюрчанського. Під час цього візиту міністр переконливо просив радянського представника про сприяння у справі зміцнення міжнародного становища Словацької держави. Дуже важливо, наголошував Ф. Дюрчанський, якби Словацьку республіку визнали при-

балтійські країни, Фінляндія, Туреччина, Іран та інші держави. Підтримку з боку СРСР словацький міністр уявляв таким чином, аби радянські дипломати, акредитовані в цих країнах, позитивно висвітлювали ситуацію у Словаччині [13, s. 22; 14, s. 164; 15, s. 155].

У травні 1940 р. в словацькій пресі та в передачах на місцевому радіо досить активно стали поширюватися висловлювання про дружню російську країну. Це було пов'язано з перебуванням в СРСР на урочистостях 1 травня 1940 р. з приводу заснування Московського університету делегації словацьких учених, яку очолював міністр шкільництва і національної освіти Йозеф Сівак (1886–1959). Запрошення до Москви було виявом ввічливості, відповіддю на сердечний прийом радянських гостей у січні 1940 року під час інавгурації прем'єра В. Туки на ректора Словацького університету. В рамках університетських урочистостей у Москві увечері 10 травня 1940 р. відбулася досить довга аудієнція Й. Сівака у В. Молотова в Кремлі, на якій був присутній і Й. Тісо. Словацькі діячі вважали відвідини Москви зручною нагодою привернути увагу до своєї країни [13, s. 22–23; 14, s. 165; 15, s. 157–160].

Як відзначають сучасні дослідники, у першій половині 1940 року в словацько-радянських відносинах домінували два напрямки – геополітичний та економічний [3, с. 233; 8, с. 304; 9, с. 258].

У геополітичному плані словаки, зокрема, очікували від Москви підтримки в питанні щодо територіальних претензій до Угорщини. Йшлося про повернення територій, які відійшли до Угорщини внаслідок Першого Віденського арбітражу у листопаді 1938 р. (південна частина Словаччини), а також були захоплені цією країною у березні 1939 р., тобто під час розчленування Чехословаччини і створення Словацької держави (східна частина Словаччини). Найбільшу активність у цьому питанні знову ж таки проявляв Ф. Дюрчанський. Весною 1940 р. у розмові з Г. М. Пушкіним він наполегливо відстоював думку про важливість приєднання до Радянського Союзу Карпатської України. Адже тоді Словацька Республіка мала б спільний кордон

з СРСР, що, на думку Ф. Дюрчанського, сприяло б ослабленню німецького впливу на внутрішні справи його країни та обмежило б територіальні зазіхання Угорщини. Крім Ф. Дюрчанського, подібні бажання висловлювало й чимало інших словацьких політичних діячів. У той час Г. М. Пушкінові часто задавали питання: "Коли ви (тобто СРСР – І. Л.) вже захопите Карпатську Україну?". Однак тоді це питання Москва, мабуть, не вважала актуальним [3, с. 233; 8, с. 305 – 307; 9, с. 258; 11, с. 185 – 186; 13, с. 23; 15, с. 166–167].

Заслуговує на увагу інформація з листа Г. М. Пушкіна до Народного комісаріату закордонних справ СРСР від 21 грудня 1940 р. Тут повідомляється про сильні прорадянські настрої у Східній Словаччині, де проживає близько 180 тисяч русинів. Радянський дипломат відзначає, що за своїм соціальним складом це, в основному, селяни, і вони заселяють регіон, який називається Пряшівська Русь. Донедавна, пише Г. М. Пушкін, їхні лідери активно виступали на сторінках преси та в парламенті з вимогами забезпечити русинам право налагоджувати культурні зв'язки із Радянським Союзом, однак із посиленням у країні авторитарного режиму вони припинили.

Найкраще, на думку Г. М. Пушкіна, настрої русинів характеризують їхні представники, які приходять у радянське консульство. Так, якось прибула делегація одного із сіл Східної Словаччини (якого саме – не вказано, лише зазначено, що десь з-під Михайлівців) з проханням надати радянське громадянство всім його жителям у кількості 42 родин. При цьому сільські уповноважені передали заяви з підписами всіх своїх односельчан та їхніми фотографіями. А на днях, продовжує далі Г. М. Пушкін, у радянське консульство в Братиславі прибула група молодих хлопців-русинів, які також хотіли отримати радянське громадянство. Коли ж консул їм сказав, що питання про надання громадянства СРСР вирішується досить довго (не менше року), то вони відмовилися подавати заяви, бо, мовляв, побачать Червону Армію набагато раніше цього терміну [5, с. 94–95]. Це свідчить про те, що русини Східної Словаччини покладали великі надії на швидкий прихід Червоної Армії. На превеликий жаль,

вони, очевидно, не усвідомлювали, наскільки підступним і жорстоким є радянський режим і його репресивний апарат.

В економічному плані вже в січні 1940 р. Словацька республіка уклала з Радянським Союзом торгову угоду про експорт 110 000 метрів кабелю на суму 130 000 доларів [17, s. 24]. Відтак обидві сторони розпочали роботу над розширеним торговим договором. Перемовини з цього приводу тривали протягом усього 1940 року, але йшли дуже мляво [10, с. 21].

Слід, однак, відзначити, що можливість активної співпраці Словаччини з СРСР гальмували два фактори. По-перше, антикомунізм братиславської влади, який особливо виразно став проявлятися після того, як у липні 1940 р. на вимогу Німеччини було усунуто з усіх посад Ф. Дюрчанського і міністром закордонних справ став германофіл прем'єр В. Тука. По-друге, інтриги, що плів угорський уряд, вбачаючи у словацько-радянських відносинах зручну зброю, з допомогою якої можна здобути прихильність Берліна.

Вже наступного дня, після того, як В. Тука став міністром закордонних справ, словацьке дипломатичне представництво в Москві отримало депешу, в якій наголошувалося, що у внутріполітичному житті Словаччина переходить до національного соціалізму, відкидаючи повністю комунізм. Аби це ще більше підсилити, В. Тука наказав поліції оточити й ізолювати від зовнішнього світу радянське представництво у Братиславі та перешкоджати його діяльності. Западливість В. Туки зайшла так далеко, що зрештою його були змушені стримувати навіть німецькі дипломати. Врешті-решт піти на поступки йому довелося з огляду на перемовини щодо торгового договору з СРСР, до укладення якого проявляло інтерес чимало словацьких підприємців [21, s. 185].

Нарешті 6 грудня 1940 р. Радянський Союз і Словаччина підписали договір про торгівлю та судноплавство. На його основі було також укладено Угоду про товарообіг і платежі та засновано Радянську Торгову Місію в Братиславі [5, с. 101-102]. Цим самим СРСР намагався послабити економічну залежність Словаччини від нацистської Німеччини.

Для першого року дії договору про торгівлю та судноплавання загальний товарообіг окреслювався сумою 4 800 тис. американських доларів. Радянський Союз здійснював постачання бавовни, зернових культур, фосфатів та інших товарів. Зі Словаччини надходили кабель, електродвигуни, сталеві труби, пряжа [5, s. 102]. Такій торгівлі не протидіяли навіть німці, які з цього також мали зиск. Щоправда, на поставки стратегічних та військових виробів до СРСР, як, до прикладу, артилерійських запалів, потрібно було отримати спеціальний дозвіл з Берліна [21, s. 185]. Протягом першої половини 1941 р. було виконано тільки незначну частину запланованого. У той час шаленими темпами відбувалося перетворення Словаччини у важливий "плацдарм" для реалізації гітлерівських планів нападу на Радянський Союз. З Москви було відкликано Ф. Тісо. Замість нього новим дипломатичним представником Словаччини в СРСР став Ю. Шимко, який прибув до Москви 2 червня 1940 р. Та вже 22 червня 1941 р., тобто в день нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, словацький уряд припинив з ним дипломатичні відносини.

Наступного дня, тобто 23 червня 1941 р., Словаччина оголосила СРСР війну, про що Ю. Шимко сказав у розмові з В. Молотовим. Тоді ж у Братиславі біля театру зібрався натовп людей. Серед них був начальник управління пропаганди Словацької республіки Тідо Йозеф Гашпар (1893-1972) та лідер словацьких німців Франц Кармазин (1901-1970). Озброєний камінням і залізними ломами натовп підійшов до будівлі радянської дипломатичної місії, щоб продовжити розпочатий 22 червня погром [5, с. 143; 8, с. 322; 9, с. 258 - 259]. У такий спосіб завершилося прагнення Радянського Союзу обмежити вплив німецького протекторату в Словаччині, а разом з тим утвердитися за Карпатами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боровець І. Словацька держава 1939-1945 рр. у системі міжнародних відносин / Іван Боровець // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 20: Міжвідом-

- чий збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Віднянського Степана Васильовича / В. о. відп. редактора А. Ю. Мартинов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 307-328.
2. Ворачек Э. 15 марта 1939 г. / Э. Ворачек // Политический кризис 1939 г. и страны Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.: Институт славяноведения и балканистики АН СССР. – С. 15-25.
 3. Грубонь А. Словацко-советские отношения в 1939-1941 гг. / Антон Грубонь // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навуковы зборнік. Выпуск 11 / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БДУ, 2016. – С. 227-238.
 4. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Том 3 (июнь 1934 г. – март 1939 г.). – М.: Наука, 1978. – 647 с.
 5. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. – Том 4. – Книга первая (март 1939 г. – декабрь 1943 г.). – М.: Наука, 1981. – 424 с.
 6. Ліхтей І. З історії радянсько-словацьких дипломатичних відносин (1939-1941 рр.) / І. Ліхтей // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 70-річчю доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Гранчака Івана Михайловича 7 жовтня 1997 року. – Ужгород: Патент, 1998. – С. 403-408.
 7. Марьина В. СССР и чехословацкий вопрос. 1939 год / В. Марьина // Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале Второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940). – М.: Институт славяноведения и балканистики АН СССР. – С. 95-129.
 8. Марьина В. В. Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939-1945 гг. – Книга 1. 1939-1941 гг. / Валентина Владимировна Марьина – М.: Индрик, 2007. – 448 с.

9. Марына В. В. Словакия периода Второй мировой войны в документах российских архивов / В. В. Марына // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. - 2011. - Вип. XXX. - С. 256-263.
10. Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы накануне нападения Германии на СССР (сентябрь 1940 - июнь 1941 гг.) // Советское славяноведение. - 1991. - № 4. - С. 3-23.
11. Пеганов А. О. Словацко-венгерские отношения в зеркале германо-советского противостояния в 1939-1941 гг. / А. О. Пеганов // Российские и славянские исследования: науч. сб. Вып. 7. / редкол.: А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редакторы) [и др.]. - Минск: БГУ, 2012. - С. 183-191.
12. Čierna-Lantayová D. Politické úvahy a súvislosti pri nadviazaní diplomatických stykov medzi Slovenskom a Sovietskym zväzom roku 1939. / Dagmar Čierna-Lantayová // Historické štúdie 37. Ročenka Historického ústavu. - Bratislava 1996. - S. 69-89.
13. Čierna-Lantayová D. Slovensko očami ruského vyslanca / Dagmar Čierna-Lantayová // Historická revue. Časopis o dejinách spoločnosti. - 1998. - Ročník IX. - Čís. 9. - S. 22-23.
14. Čierna-Lantayová D. Ruský factor v geopolitických úvahách o Slovensku (august 1939 - február 1941) / Dagmar Čierna-Lantayová // Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20. storočí. Zborník referátov z vedeckej konferencie v Bratislave 15-16 októbra 2002. - Bratislava, 2003. - S. 157-171.
15. Čierna-Lantayová D. Tradícia a dejiny. Vybrané otázky zo slovensko-maďarských a slovensko-ruských vzťahov (1934-1949) / Dagmar Čierna-Lantayová. - Bratislava: TYPOSET print, spol. s r. o., 2009. - 270 s.
16. Holák M. Vznik ministerstva zahraničných vecí prvej Slovenskej republiky z dôrazom na personálne otázky / Martin Holák // Historický zborník 14. - 2004. - Č. 1. - S. 167-174.
17. Ďurica M. S. Slovenská republika 1939-1945. Vznik a trvanie prvého slovenského štátu 20. storočia / Milan S. Ďurica. - Bratislava: LÚČ, 1999. - 94 s.

18. Fierlinger Zd. Ve službách ČSR: paměti z druhého zahraničního odboje. Díl první / Zdeněk Fierlinger. – Praha: Dělnické nakladatelství, 1947. – 352 s.
19. Kadlec V. Podivné konce našich prezidentů / Vladimír Kadlec. – Hradec Králové: Kruh, 1991. – 336 c.
20. Kamenec I. Hektické mesiace slovenských dejín / Ivan Kamenec // Historická revue. Vedecko-populárny časopis o dejinách. – 2012. – Ročník XXIII. – Číslo 3. – S. 6-13.
21. Lipták L. Slovensko v 20. storočí / Ľubomír Lipták. – 2. vyd. – Bratislava: Kalligram, 1998. – 376 s.
22. Petruf P. Zahraničná politika Slovenskej republiky / Pavol Petruf // Historické štúdie 38. Ročenka Historického ústavu. – Bratislava 1997. – S. 7-41.
23. Rusko nás uznalo // Slovenská politika. – 1939. – Roč. XX. – 17 septembra. – S. 1.
24. Škorvánek S. Nacionálnosocialistická politika a Slovensko 1939-1945 (Základné tendencie mocenského vplyvu) / Stanislav Škorvánek // Stredná a juhovýchodná Európa – sondy do vývoja v štyridsiatych rokoch. – Bratislava: Historický ústav SAV, 1992. – S. 121-143.

Diplomatic discourse of Soviet – Slovak relations in 1939-1941

Ihor Likhтей (Uzhhorod, Ukraine)

Summary. *The article highlights the preconditions, course and consequences of the establishment in 1939 of diplomatic relations between the Soviet Union (USSR) and the Slovak Republic, which was under the protectorate of Nazi Germany. Also it deals with the basic aspects of cultural and economic contacts between the USSR and Slovak Republic, which took place in 1940 and the first half of 1941. Their termination has been connected with Germany attacking the USSR, as Slovak Republic joined the war against the Soviet Union on the side of Nazi Germany.*

Key words: *Slovakia, Slovak Republic, the USSR, Soviet – Slovak relations, Central Europe, H. M. Pushkin, F. Diurchanskyy, F. Tiso.*

КАНОНІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ЗАКАРПАТТІ ТА В СХІДНІЙ СЛОВАЧЧИНІ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Юрій ДАНИЛЕЦЬ (Ужгород, Україна)

Данилець Юрій. Канонічні проблеми православної церкви на Закарпатті та в Східній Словаччині напередодні та в роки Другої світової війни; 15 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 36; мова українська.

Резюме. У статті розглядається розвиток православної церкви на Закарпатті та в Східній Словаччині напередодні та в роки Другої світової війни. Розглядаються основні причини канонічних суперечностей та їх наслідки. Відзначено вплив держави на релігійні процеси в краї. Прослідковано діяльність окремих релігійних діячів та їх роль у канонічних питаннях.

Ключові слова: православні, церква, єпископ, адміністратор, монастир.

Після відродження православ'я серед русинів в Австро-Угорщині пастирську роботу серед них з 1921 р. почала вести Сербська православна церква (далі СПЦ). Під проводом сербських єпископів-делегатів була створена "Карпаторуська автономна православна церква", яка в 1931 р. лягла в основу Мукачівсько-Пряшівської православної єпархії. Першим постійним єпископом нової єпархії був Дамаскин (Грданічка). До 1938 р., коли владику перевели на пастирську опіку в Канаду, він створив міцну єпархіальну структуру. На території єпархії проживало близько 150 000 вірників. В умовах постійної зміни політичних режимів на Закарпатті протягом першої половини ХХ ст., православна церква переживала не легкий час.

Історіографія порушеного у заголовку питання є досить скупою. У 1999 р. ігумен Гавриїл (Кризина) видав невелику книгу з історії православ'я, яка є його кандидатською дисертацією на здобуття наукового ступеня кандидата богослов'я [13]. На основі документів чеських, українських та французьких архівів написана монографія Павела Марека і Володимира Бурегі. Вони відтворили цілісну картину розвитку православ'я на Закарпатті в 1918–1953 рр., показали державно-церковну політику Угорщини і Чехословаччини по відношенню до православної церкви. Матеріали закарпатських та львівських архівів лягли в основу книги автора цих рядків [8]. Своїм науковим підходом привертають увагу роботи Осипа Данка [11], Валентини Марьиний [15], Миколи Палінчака [22], Володимира Фенича [30].

У даній публікації ми розглянемо тільки один із аспектів історії православної церкви на Закарпатті, а саме канонічні проблеми та суперечності між СПЦ та прихильниками архієпископа Савватія (Врабец), який здобув хіротонію в Константинополі. Хронологічні межі досліджуваної теми – 1938–1943 рр.

23 червня 1938 р. на вакантну посаду Мукачівсько-Пряшівського єпископа був обраний Володимир (Раїч), професор чоловічої реальної гімназії в Белграді. Єпископ Володимир (у миру Любомир Раїч) народився 11 січня 1882 р. в м. Ужице (Сербія). У рідному місті Любомир закінчив основну школу і два класи реальної гімназії. Після чого поїхав в Росію, де в 1903 р. закінчив Віфанську духовну семінарію. У 1907 р. отримав диплом кандидата богослов'я Московської духовної академії. Після чого повернувся до Сербії, де працював викладачем в різних наукових установах в Ужице, Скоп'є, Шапцу, Кругевіце, Раковіца. З 1922 по 1938 рр. – на викладацькій роботі в гімназії. Після смерті дружини, 7 травня 1937 р. в монастирі Раковіца прийняв чернецтво. Постриг здійснив патріарх Сербський Варнава (Росіч). На богослужінні були присутні першоієрарх Руської православної церкви закордоном (далі РПЦЗ) митрополит Анастасій, єпископи Митрофан, Йован, Савва [27, с. 302]. 10 травня 1937 р. рукоположений у сан ієродиякона, через три дні в сан

ієромонаха [16, с. 4]. У лютому 1938 р. висвячений в архімандрита і призначений редактором часопису "Гласник".

30 жовтня 1938 р. в соборному храмі патріархії було здійснено його хіротонію. Інформацію про хіротонію знаходимо на сторінках газети "Православна Русь": "В воскресение 30 октября в Белграде в чрезвычайно праздничной обстановке в Патриаршем Собрании состоялась хиротония в Епископы Архимандрита Владимира. Литургию и хиротонию отправлял Его Святейшество Патриарх Сербский Гавриил, в сослужении Митрополитов Анастасия и Досифея и Епископов Ириней Бачского и Симеона Шабачского, при русском протодьяконе о. Алексее Годяеве. В алтаре находились Митрополит Иосиф и Епископы Серафим, Емилиан, Нектарий и Дионисий. Присутствовали также представители чехословацкого посольства" [31, с. 1]. Храм був переповнений колегами та учнями єпископа Володимира. Після вручення архієрейського жезлу єпископ Володимир виголосив промову, яка надрукована на сторінках "Гласника" [17, с. 717-721]. У 1945-1947 рр. – адміністратор Рашко-Призренської єпархії, а з 1946 по 1947 рр. і адміністратор Черногорської-Приморської єпархії. 20 травня 1947 р. призначений єпископом Рашко-Призренським [9, с. 22]. Помер 14 лютого 1956 р. [25, с. 91].

16 листопада 1938 р. єпископ Володимир приїхав в Мукачево, де 20 листопада відбулася його інтронізація. В богослужінні взяв участь представник Священного Синоду СПЦ, єпископ Серафим (Йованович) [12, ф. 109, оп. 1, д. 461, л. 41]. Під керівництвом єпископа Володимира виявилось 130 парафій, в тому числі 12 на Пряшівщині, розташованих в 6 благочиннях, 5 монастирів і 13 скитів з 417 насельниками. У зв'язку з тим, що 2 листопада 1938 р. згідно із Віденським арбітражем, угорці захопили Мукачево, єпископ Володимир 26 листопада переїхав в м. Хуст. Автономний уряд Підкарпатської Русі / Карпатської України саме це місто обрало своєю столицею. У Мукачеві єпископ Володимир залишив свого адміністратора – ігумена Аверкія (Таушева), під керівництвом якого виявилася архієрейська резиденція і єпархіяльне майно, а також номінально всі парафії і монастирі на території, які відійшли до Угорщини [28, с. 50].

У зв'язку з тим, що главою автономного уряду був греко-католицький священик Августин Волошин, у православних церковних колах було побоювання, що нова влада буде вороже ставиться до православних. Але ці припущення не справдилися. 28 листопада 1938 р. єпископ Володимир особисто відвідав главу уряду А. Волошина. За повідомленням газети "Нова свобода" православний єпископ "зложив прем'єрові заяву лояльності до Карпатоукраїнської держави та її влади" [18]. 21 грудня 1938 р. А. Волошина відвідали сербський митрополит Йосиф (Цвійович), єпископ Володимир (Раїч) та архимандрит Олексій (Кабалюк). Делегація передала вітання від сербського патріарха Гавриїла (Дожича). Митрополит Йосиф від імені Священного Синоду СПЦ запевнив прем'єра, що православна церква буде лояльною до влади Карпатської України і не буде втручатися у внутрішні національні справи автономного уряду [19]. 8 лютого 1939 р. у белградському часописі "Політика" митрополит Йосиф стверджував, що православні мають в Карпатській Україні ті самі права, що й греко-католики. "Прем'єр Волошин ставиться з політичною толерантністю до православної церкви" [36].

Після захоплення Карпатської України угорською армією ситуація в православній церкві почала стрімко змінюватися. Ще на початку 1939 р. в Будапешті виникла ідея створити в Угорщині автокефальну православну церкву. Тому, на Закарпатті починається прихована підтримка невеликої групи духовенства, яка з 1923 р. підпорядковувалася празькому архієпископу Саватию (Врабецу). Його прихильники, навіть, працювали в єпархіяльному управлінні в Хусті, де проводили анти-сербську агітацію. На початку 1939 р. з Хуста за підписом Євгена Якуба, члена єпархіяльного управління, було відправлено лист до декана Мигаля Дорослаї в Сигот, а за його посередництва в Міністерство внутрішніх справ в Будапешті. Автор звернення просить "щоб зробили вони потрібні кроки для того, щоб звільнити нас від сербських бандитів". Маючи на увазі, в першу чергу, єпископа Володимира. "Сербська юрисдикція потрібна тільки Гомічкову, Кабалюку, монахам Матвію та Амфілохію" [11, с. 358].

Підпільна діяльність проти сербської юрисдикції з боку деяких священників на чолі з Михайлом Поповим, якого угорський уряд розглядав кандидатом на єпископську посаду нової церкви, була відома єпископу Володимиру. У першому номері журналу “Православний вісник” за 1939 р. була поміщена інформація, в якій вказувалося, що в селах єпархії поширюються чутки про те, що угорська влада проти православ'я і нібито хоче знищити православну церкву. Далі зазначалося, що керівництво єпархії з цього приводу звернулося до місцевих адміністративних органів і відправило делегацію в Будапешт. Угорська влада різко виступила проти таких чуток і заявила про рівноправність православ'я з усіма конфесіями в державі [32, с. 14].

7 жовтня 1940 р. єпископ Володимир видав пастирське послання до “Всех о. о. благочинных и настоятелей приходов”. У документі владика чітко характеризує персони агітаторів і ситуацію в церковному питанні взагалі [7, с. 102]. “До нашего сведения дошло, что нашу епархию часто посещают какой-то Дорослай и какой-то Михаил Попов, именующие себя православными священниками. Как мне известно, они устраивают с нашими священниками встречи и собрания и ведут между ними агитацию против законной юрисдикции Сербской Церкви и против нас, как законного архиерея. К сожалению некоторые соблазнились и отошли от нас” [5, арк. 359]. Далі єпископ дає оцінку Дорослаю і Попову. “... Дорослай постановлениями Священного Синода Сербской Церкви лишен сана, г. Попов решением Высокопреосвященнейшего Митрополита Евлогия, управляющего Русской Церковью в Западной Европе, лишен прихода; позднее он примкнул к юрисдикции Высокопреосвященнейшего Митрополита Анастасия, управляющего Русской Церковью за границей, но вскоре же был запрещен в богослужении, которое до сих пор с него не снято. Поэтому каноны Церкви запрещают им, и с ними, какое бы то ни было общение, не только молитвенное, но даже и всякое другое, во избежание соблазнов. Оба они, выражаюсь словами священного Писания, насильники, которые не радят об своих овцах, ибо их оставили и ходят к чужим – к вам, не дверью, а через ограду. Своей

пагубной агитацией они смущают и сеют смуту опасную для Православной Церкви и для нашей епархии, своими ложными обещаниями они соблазняют малодушных и слабых в вере, прельщая их материальными благами и земными почестями и высокими званиями... В интересах порядка и дисциплины в епархии я запрещаю сообщаться с ними и принимать их в свои дома и устраивать с ними свидания и собрания, какие, к сожалению, имели место в Хусте в церковном доме” [5, арк. 359]. У своєму посланні єпископ також звернув увагу на свій можливий від'їзд із Закарпаття. “Виду известных вам обстоятельств, я буду принужден просить перемещения или освобождения от Мукачевской епархии, но сам, своевольно, я вас не покину и не оставлю, и буду делить с вами и дальше ваше горе, и вашу печаль” [5, арк. 359]. У документі також знаходимо запевнення єпископа в тому, що угорська влада не виступає проти православ'я.

Дуже складною залишалася ситуація в Пряшівській частині єпархії. Після проголошення незалежної Словацької держави (14 березня 1939 р.) і повної окупації Підкарпатської Русі єпископ Володимир не міг повною мірою піклуватися про парафії в Східній Словаччині. На території Словаччини діяло в той час 12 парафій, монастир прп. Іова у Ладомирові¹ і дві церковні громади в юрисдикції митрополита Євлогія (Георгієвського) [34]. У липні 1939 р. єпископ Володимир відвідав монастир у Ладомирові, звідки разом з благочинним приходів прот. Василем Соловйовим провів пастирські візити в православні села Пряшівщини [32, с. 14].

25 липня 1939 р. настоятель монастиря прп. Іова ігумен Серафим (Іванов) подав Архієрейському Синоду РПЦЗ донесення, в якому вказував на необхідність передачі православних парафій в Словаччині з юрисдикції СПЦ під управління єпископа Берлінського і Німецького Серафима (Ляде). До донесення була також надана копія доповідної записки протоієрея Василя Со-

¹ 24 лютого 1939 р. єпископ Володимир (Раїч) офіційно визнав типографське братство прп. Іова Почаївського монастирем юрисдикції Архієрейського Синоду РПЦЗ.

ловйова єпископу Володимиру з аналогічними пропозиціями [34]. Записка була подана єпископу, напевно, під час його перебування в Словаччині. Керівники РПЦЗ підтримали отримане повідомлення, але вказали, що ця передача повинна бути здійснена тільки за згодою СПЦ.

Серби були не готові до такого ходу дій. 14 липня 1940 р. єпископ Володимир прибув до монастиря у Ладомирові. В обителі владика прожив чотири дні, займаючись терміновими церковними справами. Він вшанував пам'ять російських воїнів Першої світової війни, відслуживши на їх могилах панахиду. За ці дні було здійснено кілька рукоположень. У сан ігумена був зведений ієромонах Ігнатій, в сан ієромонаха висвячений ієродиякон Григорій, в сан ієродиякона – монах Віталій, в сан іподіякона – монах Сергій, в сан протоієрея – настоятель парафії с. Бехерево Олексій Омелянович [33, с. 5]. 14 липня 1940 р. єпископ Володимир присвятив також іконостас у храмі с. Вілаги. Під час літургії він нагородив камилавкою священика з Межилаборців Іоанна Іванова і місцевого настоятеля Василя Птащука [3, с. 5].

Єпископ Володимир розумів, що йому важко керувати парафіями в іншій державі, і цей факт буде використаний представниками РПЦЗ для перекладу парафій під свою юрисдикцію. Про це свідчило і донесення від 25 червня 1939 р., що згадувалося нами раніше. 15 липня 1940 р. "Православная Русь" розмістила на своїх сторінках невелику замітку під назвою «Перемены в каноническом устройстве Православной Церкви на Пряшевщине». У статті невідомий автор вказував, що у зв'язку з політичним відділенням Пряшівської Русі від Підкарпатської Русі, Священний Синод СПЦ вирішив передати православні парафії Пряшівщини з ведення єпископа Володимира (Раїча) в безпосереднє підпорядкування Патріарху Сербському Гавриїлу (Дожичу). У нових умовах патріаршим намісником-адміністратором був призначений протоієрей Василь Соловйов, з правом носіння палиці [23, с. 5].

Після нападу Німеччини на Югославію ситуація в корені змінилася. Єпископу Володимиру було запропоновано прийняти угорське громадянство з усіма священиками єпархії, але ар-

хієрей категорично відмовився [8, с. 177]. Після цього, 8 квітня 1941 р. на залізничному вокзалі Мукачєва єпископ був заарештований. Газета “Православная Русь” 1 травня 1941 р. розмістила дві невеликі замітки. У першій вказувалося, що “правлящий єпископ Мукачєвский в настоящее время отстранен от управления епархией мадьярскими властями и временно поселился на покой вблизи Будапешта” [21, с. 8]. У другій замітці читачам повідомлялося, що в Острозькому монастирі біля Цетінє німецькими властями було заарештовано сербського патріарха Гавриїла [1, с. 8]. Першоєрарха було зразу ж відправлено до концтабору, а єпископа Володимира угорці інтернували в замському будинку римо-католицького єпископа в м. Вац (Угорщина) [10, с. 70].

Цілком можливо, що перебуваючи під наглядом, єпископ Володимир знайшов можливим налагодити зв'язок з архієпископом Серафимом (Ляде) і попросити його про прийняття в своє управління парафій Східної Словаччини. Крім того, патріарх Гавриїл, якому безпосередньо підпорядковувалися ці парафії, знаходився в концтаборі Дахау. Ці наші припущення ґрунтуються на архівних документах, які будуть проаналізовані пізніше.

16 вересня 1941 р. архієпископ Серафим (Ляде) сповістив настоятеля монастиря у Ладомирові ігумена Серафима, що він бере під свою опіку монастир і всі православні парафії в Словаччині [34]. В середині жовтня 1941 р. єпископ Володимир (Раїч) був висланий в Югославію. В свою чергу, 22 жовтня 1941 р. архієпископ Серафим відвідав столицю Словаччини–Братиславу. Під час візиту він зустрівся з представником монастиря прп. Іова архімандритом Нафанаїлом і протоієреєм В. Соловйовим. На нараді владика прийняв від протоієрея В. Соловйова православні парафії Східної Словаччини і призначив його ж на посаду свого адміністратора цих парафій [2, с. 8].

26 травня 1942 р. Архієрейський Синод РПЦЗ прийняв рішення про перетворення Німецької єпархії в Середньо-Європейський митрополичий округ на чолі із зведеним у сан митрополита Серафимом (Ляде). До складу цього округу увійшли

і всі православні громади в Австрії, Словаччини, протекторат Чехії і Моравії, значна частина яких формально залишалася в сербській юрисдикції [34].

Незважаючи на те, що єпископ Володимир був висланий в Сербії і не міг керувати парафіями Мукачівсько-Пряшівської єпархії, серби вперто продовжували відстоювати своє право на канонічну територію і духовенство. За словами М. Шкаровського, 3 липня 1941 р. голова Сербського Синоду митрополит Йосиф (Цвйович) звернувся до голови Архієрейського Синоду РПЦЗ митрополита Анастасія (Грибановського) з проханням врахувати права СПЦ на її парафії у зв'язку з утворенням округу. У відповіді владики Анастасія від 11 липня йшлося про те, що сербські громади не розглядалися як складові частини Середньо-Європейського округу (в юрисдикційному плані) [34]. У своїх листах до митрополита Серафиму (Ляде) глава РПЦЗ нагадував, що серби стурбовані ситуацією з православними парафіями в Словаччині і бояться, що вони будуть приєднані остаточно до РПЦЗ.

Цікава відповідь митрополита Серафима – митрополиту Анастасію, вважаємо, що він частково поставив крапку в напружених відносинах між СПЦ і РПЦЗ. За словами М. Шкаровського, митрополит Серафим в своєму листі висловив здивування тим, що Синод СПЦ висловлює невдоволення його діями. «Я прекрасно понимаю, что захват мною сербских приходов только еще более осложнил бы положение нашего Архиерейского Синода». У той же час він зазначив, що прийняття православних парафій Східної Словаччини в його юрисдикцію відбулося на прохання єпископа Володимира: “Преосвященный Владимир, Епископ Мукачский, настоятельно просил меня взять эти приходы в свое управление, так как он лишен возможности управлять этими приходами”. Підсумовуючи лист, митрополит Серафим вказував: “Мне кажется, что Сербский Синод должен был бы благодарить меня, а не протестовать против этой моей помощи, совершенно бескорыстной. Неужели интересы Сербской Православной Церкви пострадают вследствие того, что я временно принимаю на себя заботы о приходах, находящихся

в настоящее время вне сферы влияния Сербского Архиерейского Синода и Преосвященного Епископа Владимира? Ведь моя помощь только временная мера в пользу Сербской Православной Церкви... Я полагал, да и ныне полагаю, что мой долг – делать все от меня зависящее ради спасения Православия. Неужели это преступление?” [34].

На засіданні Синоду СПЦ від 26 вересня 1942 р. було заслухано інформацію про становище православних парафій в Словаччині. Було підкреслено, що єпископ Володимир просив митрополита Серафима, взяти словацькі громади під свій захист і надати їм духовну підтримку. Синод ухвалив рішення, що в даний час така ситуація допустима, оскільки митр. Серафим діяв не самочинно, а на прохання єпархіального архієрея. Було також вирішено просити єпископа Володимира спробувати знайти можливість повернутися в єпархію. У разі неможливості здійснення цього побажання, Синод вирішив просити главу уряду Сербії М. Недича дипломатичним шляхом домогтися передачі управління словацькими парафіями єпископу Будимському Георгію (Зубковичу) [34].

Після арешту єпископа Володимира на Закарпатті православними парафіями почав керувати адміністратор ігумен Феофан (Сабов), призначення якого відбулося за узгодженням з Синодом СПЦ. Однак, 12 квітня 1941 р. регент Угорщини Міклош Хорті призначив “адміністратором греко-східних угорських та греко-східних русинських церковних частин” згадуваного нами вище Михайла Попова [35, s. 1]. Всі ці дії Попов погоджував з Савватієм, який ще 26 вересня 1940 р. видав указ про призначення його своїм адміністратором в Угорщині. За словами М. Попова, архієпископ Савватій поставив перед ним завдання об'єднати в одну єпархію всі приходи в Угорщині та на Закарпатті, котрі не входили під юрисдикцію єпископа Володимира (Раїча) та створити в Угорщині русько-угорську православну церкву [5, арк. 19].

За підтримки угорської влади М. Попов вирішив очолити також парафії Мукачівсько-Пряшівської єпархії. У травня 1941 р. ігумен Феофан отримав від Попова листа, в яко-

му останній вимагав підготувати передачу єпархії в його руки. О. Феофан "на это письмо ответил, что он назначен епископом Владимиром его заместителем и администратором епархии. Министерство против этого не возражало, поэтому он считает себя правомочным управлять делами епархии, поэтому считал письмо Попова возмутительным" [5, арк. 160]. Попов, через регентського комісара, відповів категоричним наказом приготувати єпархію до здачі. Щоб не нести одноосібну відповідальність за передачу єпархії, ігумен Феофан (Сабов) 31 травня 1941 р. зібрав засідання єпархіальної ради. Однак, на зібрання з'явився новопризначений адміністратор у супроводі свого секретаря Поповича, Фекете, Дорослая та вигнав членів єпархіальної ради. «Пригрозил полицией, если кто попытается чинить ему препятствия». Наступного дня, було влаштовано богослужіння, після якого урочистий обід в ресторані «Зірка». На цих подіях були присутні регентський комісар Міклош Козма, Мукачівський окружний начальник Дудинський, начальник 2 відділу Міністерства культур і народної освіти Шандор Есенський, капітан мукачівської поліції. Із священників на церемонії були присутні: Кабалюк, Мучичка, Стойка, Солко, Росоха, Якуб, Бабич, Носа, Пашкуй, Дудла, Мадар, Илечко, Горват, Дорослай, Олаг, Горзов [5, арк. 160].

Сам М. Попов у 1947 р. на допиті описував причину свого призначення на посаду: "Венгерское правительство назначило меня на должность администратора православной церкви потому что, я зарекомендовал себя как антисоветчик. Венгерское правительство имело цель создать самостоятельную-автокефальную православную церковь в Венгрии, чтобы чрез нее влиять на славянское население Венгрии и оккупированных ею территорий. Для этого венгерскому правительству должна была церковь, свободная от славянского влияния сербской и русской церквей" [5, арк. 86].

Коли спроба створення автокефальної православної церкви в Угорщині провалилася, і цьому перешкодила в першу чергу Німеччина, Попов почав думати про зміну юрисдикції. Крім того, 30 травня 1942 р. Гестапо заарештувало архієпископа Са-

ватія (Врабеца) і він залишився без церковного патрона. 11 та 20 січня 1943 р. відбулася зустріч адміністратора з митрополитом Серафимом, з яким обговорювалося становище православної церкви в Угорщині [5, арк. 34]. У червні 1943 р. М. Попов був знятий з посади адміністратора. На цій посаді був відновлений ігумен Феофан (Сабов), прихильник сербської юрисдикції [8, с. 188]. Він почав готувати ґрунт для повернення єпископа Володимира з Сербії. У жовтні 1944 р. Закарпатті було звільнено Радянською армією.

З 7 до 13 грудня 1944 р. в Москві перебувала делегація православного духовенства Мукачівсько-Пряшівської єпархії на чолі з ігуменом Феофаном (Сабов). Головним завданням делегації було домогтися передачі православних Закарпаття з Сербської юрисдикції в РПЦ [6]. У квітні 1945 р. Московська Патріархія направила церковну делегацію на чолі з єпископом Кіровоградським Сергієм (Ларіним) в Югославію. Делегацію прийняв митрополит Скоплянський Йосип (Цвійович), тому що патріарх Гавриїл перебував тоді ще в концтаборі [14, с. 123–150; 26, с. 18–28]. У той час у всій країні перебувало дев'ять єпископів, а засідання Священного Синоду становило п'ять архієреїв. Між ними був і єпископ Володимир (Раїч), який погодився на передачу очолюваної ним єпархії в юрисдикцію Москви. На засіданні Священного Синоду СПЦ від 6–8 вересня 1945 р. було прийнято рішення про канонічний перехід Мукачівсько-Пряшівської єпархії до складу РПЦ.

20 жовтня 1945 р. Священний Синод СПЦ відправив єпископа Володимира (Раїча) в Москву для офіційної передачі Мукачівсько-Пряшівської єпархії до складу РПЦ. Єпископа супроводжував в цій поїздки ієродиякона Прохор Якшич. У Москві вони зустрілися з патріархом Алексієм, а 22 жовтня 1945 р. відбулось засідання Священного Синоду РПЦ [29, с. 234]. На цьому засіданні єпископ Володимир зачитав лист голови Священного Синоду СПЦ митрополита Йосифа (Цвійовича), в якому останній повідомляв рішення Священного Синоду про передачу Мукачівсько-Пряшівської єпархії у відання РПЦ. Після оголошення листа, єпископ Володимир, згідно 67 правила Карфагенського

Собору висловив від себе згоду на передачу єпархії до РПЦ, під кінець він виступив з короткою промовою [24, с. 20 – 21].

24 листопада 1945 р. патріарх Московський хіротонізував Георгія Сидорука в єпископа Уманського, вікарія Київської митрополії, під ім'ям Нестора, одночасно призначивши його адміністратором православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії [4, с. 191]. 6 листопада 1945 р. єпископи Володимир та Нестор прибули до Мукачева. 9 листопада новообраний владика прийняв від попередника єпархіальний архів, а 11 листопада 1945 р. в кафедральному храмі Мукачева, відбулася його інтронізація [20].

Таким чином, напередодні та в роки Другої світої війни на окреслених у заголовку територіях відбувалося суперництво між представниками кількох православних церков. Сербська церква з угорською окупацією втратила свою першість, її приходи було підпорядковано адміністратору М. Попову, котрий діяв від імені архієпископа Савватія. Однак, наприкінці війни серби відновили свою владу, але втратили єпархію через її включення до РПЦ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арест Патріарха Гавріила // Православная Русь. – 1941. – 1 мая. – С. 8.
2. Архієпископ Серафим в Словачії // Православная Русь. – 1941. – 30 октября. – С. 8.
3. Богослуженіє в с. Вилаги // Православная Русь. – 1940. – 15 июля. – С. 5.
4. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939-1950) / переклад з англійської Наталії Кочан, за редакцією Олега Турія. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005.
5. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі ГА УСБУ). Архівна кримінальна справа № 75886-ФП (Попов Михайло Михайлович).

6. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р – 6991. Совет по делам религий при Совете Министров СССР. Оп. 2. Дело 9. Материалы о приезде в Москву делегации православной церкви Закарпатской Украины для воссоединения с Московской патриархией (протоколы, стенограммы, переписка) (19 ноября 1944 – 11 декабря 1944). – На 57 листах.
7. Данилець Ю. Релігійна діяльність Михайла Попова на Закарпатті в 1938–1944 роках // Українське релігієзнавство. – 2007. – № 43. – С. 102.
8. Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ століття. – Ужгород, 2009. – 376 с.
9. Данилець Ю. Пастырская деятельность епископа Владимира (Раича) в Закарпатье накануне и в годы Второй мировой войны // Вестник Пермского университета. История. – 2010. Вып. 1 (13). Война и российское общество. – Пермь, 2010.
10. Данилець Ю. Трансформації в житті православної церкви на Закарпатті в 1939–1945 гг. // Русин. – 2015. – № 2.
11. Данко О. Угорська політика відносно православної церкви в 1939–1944 рр. // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжн. наук. конф. Ужгород, 1994. – С. 349–364.
12. Державний архів Закарпатської області. – Ф. 109. – Оп. 1. – Д. 461. – Л. 41.
13. Игумен Гавриил (Кризина). Православная Церковь на Закарпатье (век XX). – К., 1999. – 200 с.
14. Кострюков А., Кривошеева Н. Новые документы к жизнеописанию архиепископа Сергия (Ларина). Воспоминания епископа Василия (Родзянко) и М. Е. Губонина // Вестник ПСТГУ. II. История Русской Православной Церкви. 2009. Вып. 1 (30). – С. 123–150.
15. Марына В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. Документальный очерк. М.: Новый хронограф, 2003. – 303 с.
16. Наш Преосвященный владыка // Православный вестник. – 1939. – № 1. – С. 4.

17. Нов епископ Мукачевско-Прјашевски господин Владимир (Рајић) // Гласник. – 1938. – Број 28, 29. – 15 (28) новембра. – С. 717-721.
18. Нова Свобода. – 1938. – 30 листопада.
19. Нова Свобода. – 1938. – 23 грудня.
20. Одинцов М. Вероисповедная политика советского государства в 1939-1958 гг. // Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы. 1939-1958 (Дискуссионные аспекты). – М., 2003 // <http://www.rusoir.ru/print/02/108/index.html>
21. Отстраненіе Преосвященнаго Епископа Владимира // Православная Русь. – 1941. – 1 мая. – С. 8.
22. Палінчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20-середині 30-х років ХХ століття. – Ужгород, 1996. – 92 с.
23. Перемены в каноническом устройстве Православной Церкви на Пряшевщине // Православная Русь. – 1940. – 15 июля. – С. 5.
24. Пребывание в Москве еп. Мукачевского Владимира // ЖМП. – 1945. – № 11. – С. 20-21.
25. Сава, епископ Шумадијски. Српски јерарси. – Белград, 1996.
26. Савинский С. Пятнадцать дней в Югославии // ЖМП. – 1945. – № 06 – С. 18-28.
27. Свечано монашење г. Љубомира Н. Рајића // Гласник. – 1937. – Број 9, 10. – 20 маја (2 јуна). – С. 302.
28. Свято-Троицкий монастырь. Памятка к 75 летию. – Джорданвилль, 2005.
29. Скурат К. История Православных Поместных Церквей: Учебное пособие. – В 2 т. – М., 1994. – Т. 2.
30. Фенич В. Церковна політика автономного уряду о. Августина Волошина та національно-політична ідентичність греко-католицьких і православних священиків Карпатської України (жовтень 1938 – березень 1939 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 13 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. М. Вегеш (голова редкол.),

- Д. Д. Данилюк (заст. голови редкол.) та ін. – Ужгород: СМП “Вісник Карпат”, 2005. – С. 48–67.
31. Хиротонія єпископа Владимира // Православная Русь. – 1938. – С. 1.
 32. Церковная хроника // Православный вестник. – 1939. – С. 14.
 33. Церковное торжество в обители преп. Иова // Православная Русь. – 1940. – 15 июля. – С. 5.
 34. Шкаровский М. Монастырь преподобного Иова Почаевского в Словакии // <http://www.krotov.info/history/20/1930/slovakia.htm>
 35. Budapesti Közlöny. – 1941. – 13 aprills.
 36. Politika. – 1939. – 8 februara.

The canonical problem Orthodox Church in Transcarpathia and Eastern Slovakia before and during the Second World War

Yurij DANILETS (Uzhhorod, Ukraine)

Summary. *The article deals with the development of the Orthodox Church in Transcarpathia and Eastern Slovakia before and during the Second World War. The main reasons canonical contradictions and their consequences. The influence of the state on religious processes in the province. Followed the activities of some religious leaders and their role in canonical matters.*

Keywords: *Orthodox Church, bishop, administrator, monastery.*

УКРАЇНСЬКИЙ ЧИННИК НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Олександр ЛИСЕНКО (Київ, Україна)

Лисенко Олександр. Український чинник на початковому етапі Другої світової війни; 12 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Резюме. У статті висвітлюється комплекс проблем, що в сукупності становлять український сегмент Другої світової війни у її початковій фазі. Аналізуються різні аспекти – географічно-територіальні, ідеологічні, політичні, соціально-економічні, етно-конфесійні – участі українців. У подіях 1939–1941 років. Розкриваються особливості радянзації. Західної України та реакції місцевого населення на дії більшовицької адміністрації. Характеризуються плани Німеччини щодо українських земель у близькій та віддаленій перспективах.

Ключові слова: Україна, Друга світова війна, "українське питання", нацистська Німеччина, радянська, "пакт Молотова-Ріббентропа".

Коли йдеться про український чинник Другої світової війни, науковці часто ведуть мову про різні речі: одні – про історичні аспекти, інші – про економічні, решта – про військово-політичні, етно-конфесійні, соціо-гуманітарні, ментальні тощо.

Очевидно в цьому сенсі постає необхідність комплексного підходу до цього питання трактування, його саме у такий спосіб.

Напевно, доцільним буде розпочати з територіально-географічної складової, або земель, на яких компактно мешкали українці.

На презентації книги О. Гнатюк "Відвага і страх" авторка сказала, що коли вона чує про "етнічні території", то це викликає в неї аллюзію "етнічних чисток". Можливо, у такій дещо заго-

стреній, емотивній формі дослідниця прагнула наголосити на тому, що безапеляційні претензії тих чи інших народів на певні території, особливо спільного посідання двох чи кількох етнічних спільнот, зокрема, у порубіжних зонах (у широкому сенсі цього поняття), як правило, мають наслідком кровопролитні збройні конфлікти, непримиренну міжнаціональну ворожнечу.

Як би ми не ставилися до терміну “етнічні території”, слід визнати, що він акумулює значний конфліктогенний потенціал і є доволі вразливим, коли звернутися до розгорнутої в часі ретроспективи, в якій кожна зі сторін може віднайти аргументи на користь власних пріоритетів і спростувати аналогічні аргументи опонента /опонентів. То ж, оптимальним може бути поняття “території спільного посідання”, хоча і у нього знайдуться незгодні.

Отже, коли вести мову про титульну націю – українців, – то основний її масив мешкав у межах квазі-державного утворення – Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). До вересня 1939 р. тут проживало близько 27 млн. осіб. При цьому значну частину міського населення становили росіяни і зросійщені представники інших етнічних груп – українців, білорусів, поляків, євреїв.

У Східній Польщі 43% населення становили поляки, 33% – українці, по 8% – білоруси та євреї [9, с. 175].

Зближення СРСР з Німеччиною внесло справжнє сум'яття в масову свідомість українських громадян. Одні з них позитивно сприймали перспективи, пов'язані з налагодженням відносин з цією потужною державою, інші – акцентували увагу на загрозах, які з цим пов'язані.

Поет М. Рильський висловив сподівання, що договір “надасть можливість, принаймні, на два роки відкласти війну з німцями”. Дружина колишнього міністра Директорії УНР Бляшевська була переконана, що “Німеччина рано чи пізно воюватиме з СРСР і воюватиме за Україну, за її самостійне існування”.

У середовищі військовослужбовців інформатори зафіксували такі висловлювання: “Договір з Німеччиною веде до війни. Укладання договору розв'язало руки Гітлеру для агресив-

них дій проти країн Західної Європи”, “Радянський Союз дав можливість розпочати другу імперіалістичну війну. Якщо б не уклали з Німеччиною договір, то вона побоялася б напасти на Польщу” [3, с. 90, 91]. “Нас женуть на Південний фронт воювати з Румунією, визволяти народ Бессарабії, а вийде, як з народами Західної України і Білорусії: носили хромові чоботи, а тепер – личаки” [3, с. 117].

Якщо російський історик В. Токарев трактував настрої значної частини радянського суспільства як “романтичне відчуття війни”, то український дослідник В. Гриневич оцінив ситуацію не так однозначно. На доказ нелояльності великої кількості жертв колективізації і Голодомору він навів їхні висловлювання: “Якщо б стався переворот, я сам би взяв вила і заколов би тих, хто у 1930 забирав у мене зерно і кормовий буряк” (колгоспник Назаренко, Ново-Празький район Запорізької обл.), “Добре, що буде війна, тоді нам легше буде жити, а то вже дожилися, гірше нема куди” [3, с. 95].

Внаслідок реалізації домовленостей у рамках “пакту Молотова-Ріббентропа” й “визвольних походів” Червоної армії у 1939–1940 рр. територія УРСР зросла на 200 тис. км², а населення – на 13 млн. осіб (майже наполовину!), з яких 5 млн. становили поляки і 1 млн. – євреї.

Це одразу на повний зріст поставило проблему політичної лояльності й соціальної гомогенності українського суспільства. У радянського керівництва існували власні рецепти і засоби вирішення таких питань, апробовані у 20–30-ті роки. Завдяки відлагодженому механізму терору тоталітарний режим вдався до радянзації щойно приєднаних регіонів, поєднуючи популістські гасла з примусовим насадженням нових форм господарювання, соціальної конфігурації, ідеології і навіть моделей поведінки.

Міф “золотого вересня” у химерний спосіб поєднав реальні кроки на шляху ліквідації безробіття, розв’язання аграрного питання (пів-мільйон безземельних і малоземельних селян отримали в користування майже 1 млн. га націоналізованої землі), індустріалізацію краю, з одного боку, й депортацію, політичні

переслідування, ліквідацію громадських об'єднань і політичних партій примусову колективізацію, – з іншого.

Осмилюючи і переживаючи ті події вже в контексті німецько-радянської війни, О. Довженко з гіркотою писав у 1942 р.: “Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів... І як народ український фактично був тут ні при чім” [10, с. 32]. Видатний митець, якого керівництво держави разом з іншими представниками художньої еліти змусило переконувати місцеве населення у “перевагах соціалістичного ладу”, добре усвідомлював те, про що писав, адже мав можливість не з чужих слів переконатися у тому, як воно сприймало запровадження нових порядків.

Аби у “західників” не лишалося жодних сумнівів у підтримці радянської влади, республіканський уряд у грудні 1939 р. надав 169431 руб. з власного резервного фонду для організації екскурсій делегації громадськості Західної України у Києві, Харкові, Одесі, Запоріжжі, Дніпропетровську, Генічеську. Про відвідання сільської місцевості, де «розквітав» колгоспний лад, у документі не йшлося [11, ф. 1, оп. 6, спр. 587, арк. 159, 160].

На жаль, сьогодні вчені не володіють критичною масою інформації, на підставі якої можна було б відтворити достовірний зріз настроїв різних соціальних, етнічних, конфесійних когорт на новоприєднаних територіях УРСР. На індивідуальному рівні про це можна скласти уявлення з джерел особового походження (его-документів), а також оперативних донесень радянських спецслужб, які відстежували морально-політичну ситуацію у вказаних регіонах. Однак для широких, науково-коректних екстраполяцій цього видається недостатньо, хоча приблизну картину з їх допомогою відтворити можливо.

Відомо, що частина “лівого” політичного спектру, який репрезентував у Польщі, Румунії, Чехословаччині інтереси незаможних верств населення, симпатизувала “Країні Рад”. То ж вони позитивно, з дещо наївними очікуваннями, сприйняли прихід радянської влади, сподіваючись на покращення свого життя. Для етнічних українців це була історична можливість

возеднатися у “Великій Україні”. Та для поляків, німців, євреїв, румунів, угорців ситуація виявилася іншою. У зв’язку з цим уряди СРСР, Німеччини, Румунії домовилися про створення можливостей для міграції мешканців територій, які опинилися у “сферах впливу” Москви і Берліна, чим скористалися тисячі тих, які бажали повернутися на історичну батьківщину. Лише поляки були позбавлені цієї можливості. Кремль вдався до масової депортації т. зв. “осадників”, “антирадянських елементів” різних національностей та ув’язнення польських військовополонених (більшість офіцерського складу була розстріляна).

Настрої більшості поляків, які опинилися “під Советами”, віддзеркалюють свідчення арештованого члена контрреволюційної організації. Л. Хмелевського на допиті 8 грудня 1939 р.: “Прихід Радянської влади я сприйняв ворожо... Я увійшов у оточення дітей офіцерів польської армії, також ворожо налаштованих до Радвлади... Спілкуючись, ми висловлювали один одному свої антирадянські настрої... і ми вирішили створити молодіжну таємну організацію, яка б сприяла і надавала допомогу в підготовці збройного виступу військовим таємним організаціям” [8, с. 46].

У своїй книзі “Відвага і страх” польська дослідниця Оля Гнатюк показує, як сприймали прихід радянської влади представники польської інтелігенції. Польська професура, яку «потіснили» прибульці з радянської України, вважала останніх “варварами в саду”. Цей зверхній художній образ до певної міри відбиває не тільки суб’єктивне ставлення “гонорової” еліти з колишнього університету Яна Казимира (з осені 1939 р. – Львівського університету), а й механізми соціальних трансформацій та інженерії, яку радянська адміністрація застосувала з метою переформатування місцевого суспільства за соціалістичними лекалами [2].

На окупованих Червоної армією “полуднovo-всходніх кресах” польські патріоти вивішували зображення гербу з білим орлом, біло-червоні прапори, розповсюджували листівки з написами “Niech Zyje Polska!”

Активну роботу розгорнули й українські самостійники, які здійснювали свої ідеологічні акції під гаслом “Хай живе (Західна) самостійна Україна”. Вона мала дійовий вплив на українську спільноту. Так, у м. Берестечко (Волинь) зігнані радянськими військовими на мітинг місцеві мешканці вигокували: “Ви – московські наймити. Так не вийде, як Ви гадаєте. Вам усім буде куля у лоб”.

А під час виборів до Народних Зборів України в урнах на виборчих дільницях було виявлено багато бюлетенів з написами на кшталт: “Геть комуністів!”, “З Богом хочу жити. Хай згине комунізм!”, “Ми за Гітлера!”, “Хай живе канцлер Гітлер!” [3, с. 197, 198].

Ці та інші джерела дають підстави констатувати, що тогочасне українське суспільство не мало консолідованого ставлення до зовнішнього політичного курсу й внутрішньополітичних заходів Кремля. Значна його частина сповідувала не просто опозиційні, а відверто антирадянські погляди. Це можна вважати підґрунтям девіантної поведінки, громадянської (активної й пасивної) непокори у мирний час, а також дефетизму і дезерції – з початком бойових дій.

Мешканці різних регіонів України перебували у складі військ Українського фронту і, звісно, ретранслювали ці настрої у середовище військовослужбовців, що відповідним чином впливало на морально-психологічний стані боєздатність цих частин і з'єднань.

Фіксуючи факти нелояльного ставлення до більшовицького режиму, радянське керівництво на повну потужність задіяло апарат агітпропу. Ідеологічна машина, яку приводила в дію ціла «армія» агітаторів і пропагандистів, у тому числі відомі літератори і митці, науковці, громадські діячі, кинула на людей величезну кількість листівок, газет, плакатів, кінофільмів, гасел, покликаних не лише легітимізувати більшовицький режим, а й надати йому привабливих іміджевих форм. Багато кого це ввело в оману, але багато людей не сприймали сталінську тиранію як “рідну владу”, свого повноправного репрезентанта, якому народ делегував владні повноваження.

Окресливши географічні й смислові обриси “Кривавих земель”, Т. Снайдер більше зосередився на проблемах поляків та євреїв, значно менше місця відвівши білорусам, українцям чи словакам. Поза тим, він переконливо довів, що саме цей євро регіон став епіцентром трагедії найвищого регістру для всіх етнічних і соціальних груп, які його населяли.

Виразну позицію щодо можливої Другої світової війни посідали українські націоналісти. Не вдаючись до детальної характеристики їхньої ролі у подіях, що мали місце в Карпатській Україні, обмежимося констатацією того, що лише ОУН послідовно підтримувала цей острівець української державності, що йшло врозріз з планами Берліна, Угорщини, а також багатьох політиків з країн західної демократії, які відмовляли українцям у праві мати власну державу (наприклад, Моріс Шуман).

Німецькі спецслужби були добре обізнані з антинімецькими висловлюваннями оунівців, коли мова заходила про позицію III Райху в питанні про Карпатську Україну. У меморандумі від 14 червня 1939 р. про Східну Європу А. Розенберг критично оцінював діяльність ОУН і контакти з нею ОКВ, яке попереджав про негативні аспекти таких зв'язків [4, с. 70].

Однак прагнення використати можливості один одного лише інтенсифікувало взаємні зусилля. Очільник Абверу адмірал Канаріс ще у 1938 р. взявся за реалізацію плану, пов'язаного з організацією українськими націоналістами повстання у Польщі, що мало сприяти її захопленню Вермахтом. Обізнаний з національним питанням і його українським сегментом в СРСР Канаріс передбачав можливість сприяння національним домаганням народів, що його населяли. Та все ж пріоритетним для нього залишалися інтереси Райху. З його санкції у Словаччині сформували підрозділ з 200 українців під назвою “Bergbauernhilfe” (ВВН), який у серпні 1939 р. розпочав військовий вишкіл.

Та після підписання німецько-радянського договору в Москві всі німецькі структури одержали вказівку такого змісту: “Зовнішньополітична ситуація потребує надзвичайно обережної поведінки і нагляду за всім, що відбувається в українських організаціях”. Німецькі спецслужби встановили нагляд за всіма

українськими інституціями та їх лідерами й заборонили їх членами виїзд за межі держави [4, с. 72–73].

Загін ВВН під командуванням Сушка німці хотіли перетворити на робочу команду, потім – на поліцейський підрозділ на території на захід від німецько-радянської демократичної лінії і зрештою розпустили [1, с. 293–307].

Канаріс вів переговори з А. Мельником з приводу створення держави у Західній (Галицькій) Україні на випадок, коли Б СРСР не наважився напасти на Польщу.

В. Косик зазначає, що після початку агресії Червоної армії «українці не підняли повстання, обмежившись локальними діями самозахисту від польських військ» [4, с. 74, 75] у Миколаєві, Старчанах і Стрию.

Натомість І. Патриляк веде мову про антирадянське збройне повстання (жовтень 1939 – липень 1941 рр.), яке почалося у жовтні – листопаді 1939 р. локальними виступами у Чорткові й Збаражі, а також акціями у Кременецькому, Вишневецькому, Бережанському, Чортківському, Збаразькому, Стрийському й Жидачівському повітах. За словами дослідника, ці “збройні повстання набули доволі широкого розмаху, в них взяли активну участь тисячі людей” [7, с. 17].

Як свідчить маніфест ОУН (Бандери), оприлюднений у грудні 1940 р., головним вектором боротьби декларувався московський імперіалізм. При цьому у документі жодним чином не згадувався імперіалізм німецький [4, с. 491–493]. Що це було: прагматичний розрахунок отримати ситуативного союзника, який допоможе знищити сталінську тиранію і сприятиме державницьким домаганням українців чи наївна ілюзія, що спиралася на традиційну прихильність освіченої частини німецького політичного й військового істеблішменту до “української ідеї”? Очевидно, мало місце і те, й інше.

Саме в руслі цих уявлень здійснювалися кроки зі створення Дружин українських націоналістів, що згодом перетворились у батальйони “Роланд” і “Нахтігаль”.

Натомість існувала інша частина націоналістів, яка тверезим поглядом оцінювала орієнтацію на Райх. У статті “Мета вій-

ни”, вміщеній 29 жовтня 1939 р. в паризькій газеті “Українське слово”, наголошувалося: “Німці окупували важливі українські землі, перш ніж віддати їх Радянському Союзу як компенсацію за допомогу в поділі Польщі. Ця операція, що відбулася після передачі Карпатської України угорцям, ясно показує, що можна чекати з боку німців... Для них українське населення – це раби, яких можна обміняти на нафту чи вугілля, а українське питання – лише динаміт, який можна застосувати для зруйнування ворожих держав. Виходячи з цих фактів та пакту з Радянським Союзом, Німеччина відтепер становить дуже велику небезпеку для українського питання. Дивно, що західні держави не усвідомлюють це, а, навпаки, побоюються, що німці мають намір створити незалежну українську державу...”

Зараз наше завдання – зробити так, аби всі зрозуміли, що створення незалежної Української держави абсолютно необхідне. Бо ніщо так не полегшує домінування у Східній Європі німців, з одного боку, і поширення російсько-більшовицького впливу на захід, з іншого боку, як відсутність Української держави. Роздавлена, позбавлена своїх прав, роззброєна Україна, яка, не в змозі вирішувати власну долю, може пробудити у будь-якого бандита апетит до легкої здобичі. Слаба Україна не в змозі протистояти тому, що чужоземці використовують її природні багатства та стратегічне положення” [4, с. 487].

10 грудня 1939 р. в газеті “Тризуб” (Париж) опубліковано матеріал, автор якого виклав своє бачення ситуації у такий спосіб: “Ми мусимо ясно розуміти, що перемога Сталіна – Гітлера – це кінець всім, ще нині вільним та незалежним державам, це зміцнення тих кайданів, у які заковано наш народ. Навпаки, перемога великих західних демократій дає нам величезні перспективи, відчиняє перед нами нові можливості і для досягнення нашої незалежності” [4, с. 489].

Оскільки українські землі стали найжаданішим територіальним надбанням для нацистських лідерів, а також епіцентром бойових дій на Східному фронті, варто принаймні кількома словами відреагувати на триваючу дискусію про те, чи готувався радянський Союз напасти на Німеччину. Нещодавно

одному з популярних телеканалів України упродовж кількох місяців демонструвався документальний серіал, центральною фігурою якого виступав В. Суворов і його концепція про підготовку Сталіна до агресії проти Німеччини і захоплення частини Європи.

Якщо з вересня 1939 р., нібито, все є зрозумілим, то з першою половиною 1941 р. – далеко не так. З легкої руки німецького історика Хофмана в історіографію інтегрована концепція “превентивної війни” Ш Райху проти СРСР.

Аби документально підтвердити позицію опонентів Хофмана і Суворова, звернемося до одного з документів, представлено-го заступником Головного обвинувача від США С. Олдерманом на Міжнародному військовому трибуналі в Нюрнберзі. Йдеться про уривок з книги генерала Томаса “Основні факти, що стосуються німецької воєнної економіки й озброєння”. Автор зазначив, що Кремль швидко й добросовісно виконував поставки в рамках німецько-радянської торгівельної угоди, починаючи від самого її укладання, 19 серпня 1939 р. до самого кінця».

“Радянський Союз не лише був вірний своїм зобов’язанням щодо Німеччини, але, як свідчать документальні докази, він не мав жодних агресивних намірів щодо німецької території” [6, с. 408–409].

А ось записи зі щоденника німецького посла в Москві: 4 червня – “Зовні немає ніяких змін у відносинах між Німеччиною та Росією. Російські поставки продовжуються цілком задовільно. Російський уряд прагне зробити все для того, щоб не допустити конфлікту з Німеччиною”. Запис від 6 червня: “Росія буде битися лише у випадку нападу на неї Німеччини. Москва вважає, що ситуація є тепер набагато серйознішою, ніж до цих пір. Усі військові підготовчі заходи здійснюються доволі спокійно, і вони мають, наскільки це можна визначити, лише оборонний характер”. Нарешті, запис від 7 червня: “Всі спостереження показують, що Сталін і Молотов, які одні керують російською зовнішньою політикою, роблять усе для того, щоб уникнути конфлікту з Німеччиною. Поведінка уряду, так само, як і висловлювання преси, яка повідомляє про всі події, що торкаються

Німеччини, у фактичній і такій, що не викликає заперечень формі, підтверджує цю точку зору. Лояльне виконання економічного договору з Німеччиною доводить те саме” [6, с. 409].

Заступник Головного обвинувача від США С. Олдерман у виступі на МВТ 27 листопада 1945 р. звернув увагу присутніх на те, що Німеччина пішла на дуже ризиковані кроки, залишивши конференцію з роззброєння, вийшовши з Ліги Націй, запровадивши загальну військову повинність і вдавшись до ре-мілітаризації Рейнської зони. Ці кроки могли спричинити суворі санкції з боку інших держав, і в першу чергу Франції та Англії і навіть “військового спротиву” з їх боку.

“Але змовники вирішили, що їх не зупинить ніщо, крім превентивної війни... Вони також правильно враховували, що жодна з великих держав і ніяка група держав не візьме на себе відповідальність за таку війну” [5, с. 267, 268].

Нещодавно в одній з архівних справ довелося прочитати, як один з учасників війни вже в той час назвав її “другою імперіалістичною”. Нині видається, що ця лексема чи не найточніше відображає справжній зміст цього світового збройного катаклізму. Тріумф переможців, окрім всього іншого, знайшов прояв у тому, що вони ідеологічно, інституційно і юридично (на Постдамській конференції, Нюрнберзькому процесі, конференціях у Сан-Франциско і Дамбартон-Оксі, двосторонніх міждержавних угодах) закріпили за собою цей статус. Як держава, що винесла чи не найважчий тягар тієї війни, до цього сонму увійшов і СРСР. Завдяки комплексу заходів на довгі десятиліття Радянський Союз обдурював свою і зарубіжну громадськість, приховуючи документи, що неспростовно засвідчують його безпосередню причетність до розв’язання Другої світової війни та численних злочинів проти миру і людяності – власне тих злочинів, за які Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі судив нацистську верхівку.

В історії годі шукати справедливості. Натомість вона багата асоціаціями й паралелями. Не витримавши конкуренції, перелицьована з тоталітарної в авторитарну радянська імперія впала. Нині на її руїнах “кремлівські мрійники” намагаються

поставити на ноги іншого імперського “колоса”. З гіпертрофованими геополітичними амбіціями, абсолютно неадекватною самооцінкою, за відсутності моделювання і прорахунків можливих наслідків, правонаступники “геніального менеджера” – Й. Сталіна, так само як і він, ігнорують не тільки корінні інтереси власного й сусідніх народів, а й міжнародне право. Потурання чи ігнорування загроз, пов'язаних з агресивною політикою правлячих кіл Російської Федерації з боку країн Заходу, може мати наслідки, спів ставні хіба-що з наслідками збройного й економічного конфлікту світового масштабу.

Якщо юридичної відповідальності державам, які могли, але не побажали, попередити розпалювання війни, часто вдається уникнути, то з історичною відповідальністю все простіше. В історії рано чи пізно всі актори займуть своє місце. Про це мають пам'ятати всі, від кого залежить доля світу, про це маємо нагадувати ти і ми – як науковці та члени громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гірняк Л. На стежках історичних подій. – Нью-Йорк, 1979.
2. Гнатюк Оля. Відвага і страх. – К., 2016.
3. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). – К., 2007.
4. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
5. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми томах. – М.: Юрид. лит., 1988. – Т. 2.
6. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми томах. – М.: Юрид. лит., 1989. – Т. 3.
7. Патриляк І. К. Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни // Організація українських націоналістів Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К.: Наук. думка, 2005.
8. Польша та Україна у тридцятих сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 1. Польське підпілля 1939-1941 р. – Варшава – Київ, 1998.

9. Снайдер Тимоти. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. Перев. с англ. Л. Журнаджи. – К.: Дуліби, 2015.
10. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: збірник док. і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1980.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 587. – Арк. 159, 160.

Ukrainian factor in the initial phase of the World War II

Lysenko Oleksandr (Kyiv, Ukraine)

***Resume.** The article deals with the complex of issues, all of which make Ukrainian segment in the World War II in its initial phase. Different aspects of participation of Ukrainians in the events are analyzed: – geographical – territorial, ideological, political, socio-economic, ethno-religious ones. Events of 1939–1941 reveal peculiarities of Sovietization of Western Ukraine and reaction of the local population to the actions of the Bolshevik administration. It characterizes plans of Germany concerning Ukrainian lands in the short and long run.*

***Key words:** Ukraine, the Second World War, “Ukrainian question”, Nazi Germany, Sovietization, Molotov – Ribbentrop pact.*

ПІДГОТОВКА ТА ПРОВЕДЕННЯ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ У ВЕРЕСНІ 1939 РОКУ

Валерій ГРИЦЮК (Київ, Україна)

Грицюк Валерій. Підготовка та проведення наступальної операції Українського фронту у вересні 1939 року; 9 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Резюме. У статті розкрито питання ведення бойових дій початкового періоду Другої світової війни на теренах України. Наголошується, що безпосередня підготовка військ Українського фронту до участі у воєнних діях здійснювалась ще до початку Другої світової війни та активізувалась на початку вересня 1939 року. Радянські війська, дислоковані на Україні підготували та здійснили фронтову наступальну операцію.

Ключові слова: Друга світова війна, Український фронт, С. Тимошенко, бойові дії, наступальна операція.

За весь цивілізаційний шлях людство зазнало чимало катастроф та катаклізмів, у цьому ланцюгу ніщо не може зрівнятися з Другою світовою війною, що стала найбільш масштабним і руйнівним воєнним конфліктом в історії. Загальноприйняте вважати що війна розпочалась нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року. Нам же не варто забувати про те, що з першого дня світової війни в епіцентр подій потрапляють західні області України.

Причини Другої світової війни, її початок по сьогодні залишаються дискусійними проблемами не тільки в історичній науці але і у сучасній політиці. Полеміка, що розгорнулась в останній час навколо означених подій надзвичайно гостра. Позиції західноєвропейських, прибалтійських країн, Польщі радикально протилежні російським.

У 2014 році проти України була розв'язана ще одна війна. Російські мілітаристи, захоплені ідеями боротьби за світове панування та відродження російської імперії, розв'язали війну нового типу так звану "гібридну", яка ведеться цинічно, без оголошення, але від того є не менш масштабною та жорстокою. Інформаційний вимір сучасної «гібридної війни» Росії проти України значною мірою наповнений історичним контентом у якому переважає проблематика Другої світової війни. У XXI столітті в інформаційному полі Європи знову лунають поняття "вторгнення", "анексія", "окупація", які, здавалося, мали би відійти в минуле і зустрічатися тільки у підручниках історії. Заради ідеологічного обґрунтування своїх агресивних дій керівництво Російської Федерації послуговується історичними міфологемами, заперечується значення участі українського народу в досягненні перемоги над націонал-фашистським блоком країн Осі. Як неприпустимі сприймаються спроби у героїчному й одночасно трагічному рахунку Перемоги народів Антигітлерівської коаліції виокремлювати особливу роль якогось одного з них, поклавши в основу лише етнічну ознаку. Ця обставина ще більше актуалізує наукові дослідження історії Другої світової війни, вивчення українського чинника у найбільшому збройному протистоянні світових держав.

Бойові дії радянських військ в у 1939 році в Західній Україні та Білорусі були небажаною темою для радянських істориків та залишаються такою для російських науковців. Дослідницькі студії цих подій зводяться до воєнно-політичних аспектів, а питання підготовки та застосування військ підміняються "лігописом визвольного походу Червоної Армії". Оперативні документи по сьогодні закриті. У даній статті автор робить спробу висвітлити окремі аспекти підготовки та ходу фронтової наступальної операції Українського фронту у 1939 році.

Гітлерівський задум ведення війни проти Польщі в загальному був доведений до радянської сторони. Узгодження спільних воєнних дій проти Польської держави здійснювалося в ході підготовки та підписання 23 серпня 1939 р. "пакту Ріббентропа - Молотова". Відповідно до домовленостей, зафіксованих

у таємних протоколах, встановлювалася демаркаційна лінія, яка розмежовувала райони проведення воєнних операцій Вермахту та Червоної армії. До зони інтересів СРСР входили етнічні землі Західної України та Західної Білорусії.

Безпосередня підготовка СРСР до війни з Польщею розпочалась з кінця серпня. Органи військового управління на основі попередніх директив та розпоряджень приступили до відпрацювання планів майбутніх операцій. Для нарощування чисельності управлінь КОВО та БОВО, на основі яких передбачалося створити управління Українського і Білоруського фронтів, зокрема були залучені слухачі воєнних академій. Групи офіцерів академії Генерального штабу інструктував особисто начальник оперативного управління Генштабу РСЧА. Вони виїхали до пунктів призначення наприкінці серпня 1939 р., коли світ ще не довідався про початок світової війни [13, с. 8–9].

3 вересня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про затримку звільнення червоноармійців та молодших командирів на один місяць у військах Ленінградського, Московського, Калінінського, Білоруського, Київського й Харківського військових округів (всього 310 632 чол.), підняття приписного складу частин шести військових округів, мобілізацію автотранспорту, коней, тракторів і приведення в підвищену боєготовність пунктів ПВО Києва, Мінська, Ленінграда тощо. Наступного дня вийшов відповідний наказ наркома оборони. Розгортання визначених для участі в операції військ здійснювалось у формі прихованої мобілізації під виглядом проведення великих навчальних зборів. Відмобілізування та приведення в бойову готовність 41-єї стрілецької, 13-ти кавалерійських дивізій, 17-ти танкових бригад і 9-ти артполків, та інших частин, які залучались до проведення операцій Українського і Білоруського фронтів на теренах Західної України та Західної Білорусії, розпочалось відповідно до вказівок, отриманих управліннями округів з 7 вересня 1939 р. [13, с. 11]. Всього у вересні 1939 р. до лав РСЧА призвали 2,6 млн. запасників семи військових округів, у тому числі двох українських – КОВО та ХВО. Крім того, у з'єднаннях та частинах західних військових округів було призупинено звільнення

військовослужбовців строкової служби, які відслужили встановлені терміни служби. В результаті цього в РСЧА було затримано понад 310 тисяч військовослужбовців.

3 11 вересня 1939 р. відповідно до директиви наркома оборони СРСР були сформовані управління Українського і Білоруського фронтів (управління армій цих фронтів були створені ще в серпні) під командуванням командарма 1-го рангу С. Тимошенка та командарма 2-го рангу М. Ковальова відповідно. До складу керівництва Українським фронтом були призначені: начальник штабу – комдив М. Ватутін, члени Військової Ради – корпусний комісар В. Борисов і перший секретар ЦК КП(б) У М. Хрущов. Війська фронту розпочали висунання у вихідні райони. В районі Перга, Олевськ, Білорочівичі зосереджувався 15-й окремий стрілецький корпус; в районі Новоград-Волинський, Славута, Шепетівка – 5-а армія (командувач – І. Советников); в районі Купель, Сатанів, Проскурів – 6-а армія (командувач – П. Голіков); в районі Гусятин, Кам'янець-Подільський, Нова Ушиця, Ярмолинці – 12-а армія (командувач – І. Тюленев). Армій з силами та засобами підсилення складали армійські групи: Шепетівську, Волочиську та Кам'янець-Подільську. Після початку бойових дій 15-й стрілецький корпус передавався до складу Шепетівської групи. Окремо виділялись з'єднання та частини на прикриття кордону з Румунією. Штаб фронту розташовувався у місті Проскурів.

На основі рішення наркома оборони по зосередженню військ КОВО (директива № 16648 від 11.09. 1939), начальник генштабу своїми директивами від 11 та 12 вересня віддав розпорядження розпочати з 14.09.1939 р. оперативне перекидання військ за встановленим ним графіком [3, арк. 87]. Зосередження військ мало бути закінчене 27 вересня, але фактично на Українському фронті воно завершилось із запізненням на 7-8 днів, а для 62, 135 та 187 стрілецьких дивізій – на 9-10 днів! Це сталося внаслідок того, що: а) не був розроблений план вивантаження ешелонів у районах призначення; б) до плану вивантаження військ вносились станції, яких, по суті, не існувало: без рейок, шпал, платформ; в) командування проводило розвантаження

біля самого кордону (цим утворило затори й черги); г) заходи по зосередженню збіглися з мобілізаційними перекиданнями, які спрямовувались до тих самих районів вивантаження, це створювало зайве скупчення на станціях та вузлах; відчувалась нестача паротягів та несвоєчасне подання рухомого складу (війська в очікуванні своєї черги для завантаження простоювали по декілька днів) [3, арк. 88 – 93; 4, арк. 169; 6, арк. 25–28].

Армійським групам були визначені наступні найближчі завдання: Шепетівській групі наступати в напрямі Рівне, Луцьк і на кінець другого дня оволодіти Луцьком; Волочиська група націлювалась на Тернопіль, Львів і на кінець 18 вересня мала вийти на підступи до столиці Східної Галичини, оволодівши Перемишлянами та Буськом; Подільська армійська група на другий день операції повинна була оволодіти Станіславом і перекрити шлях відступу польських військ до Румунії [13, с. 12].

Всього з радянського боку до проведення воєнних операцій в Польщі планувалось залучити 7 армій та кінно-механізовану групу, 617 588 осіб особового складу 4 954 гармат і мінометів, 4 733 танків, 3 298 літаків. Безпосередньо угруповання військ Українського фронту нараховувало 238 978 осіб. Чисельність радянських військ на західноукраїнських і західнобілоруських теренах швидко зростала – у жовтні 1939 р. на двох фронтах нараховувалось 2 421 300 осіб, об'єднаних у 60 стрілецьких, 13 кавалерійських дивізій 18 танкових бригад. На озброєнні радянських військ у цей час було 5 467 середніх і важких гармат, 6 636 танків [9, арк. 117].

Червоній армії протистояла частина сил Карпатської армії Польщі, на яку, крім інших завдань, покладалась оборона Львова; частина сил Корпусу охорони прикордоння (КОП); гарнізони кількох укріплених районів; тилові з'єднання та частини а також рештки розгромлених гітлерівцями частин, які відійшли на схід, всього – до 370 тисяч осіб при 540 гарматах і 70 танках. 80% цих військ становили погано озброєні та ненавчені резервісти. До польської армії входили й мобілізовані з початком німецько-польської війни понад 150 тис. західних українців. Головнокомандувач польської армії Е. Ридз-Смігли після

оточення гітлерівцями Варшави віддав наказ про загальний відступ у південно-східному напрямі та перехід румунського й угорського кордонів [12, с. 238] і розпорядився не вступати в бої з більшовиками за виключенням – у випадку нападу з їхнього боку. Загалом польські війська, які знаходились в операційній зоні Червоної армії, були деморалізованими становищем, що склалося, управління було порушене, стійкого зв'язку з вищим командуванням не було. Радянська розвідка доповідала про значні переміщення розбитих польських частин до кордонів Румунії. Разом з тим польське командування вживало заходів щоб убезпечити себе у разі нападу з боку радянської сторони.

Український фронт 14 вересня отримав директиву за підписом наркома оборони СРСР маршала К. Є. Ворошилова на участь у війсьній кампанії проти Польщі, яка вимагала від військ фронту до кінця 16 вересня завершити приготування, а 17 вересня о 5-й годині ранку перейти державний кордон.

З початком операції організованого спротиву радянським військам вчинено не було. На шляху руху військ подекуди виникали окремі осередки опору, які швидко ліквідовувались у ході збройних сутичок.

Найбільш широким фронтом у 230 км наступала Шепетівська армійська група, яка включала 15-й і 8-й стрілецькі корпуси. Своїм лівим флангом вона 18 вересня захопила м. Рівне і просувалась у напрямі Володимир-Волинського, а правим вела наступ на м. Ковель. У лісах на Волині, де концентрувалися та проводили переформування розшматовані німецькими військами відступаючі польські частини, Червона армія в період від 20 до 22 вересня наштотхнула на міцний спротив поляків у районі Сарненського укріпрайону, Ковеля, Боровичів. Після невеликої затримки радянські війська, зламавши оборону поляків на річці Західний Буг поблизу Холма (Хелму), 25 вересня здобули це стародавнє місто і 30 вересня вийшли в етнічні польські регіони.

У центрі оперативного шиккування на дільниці завширшки майже 90 км вела наступ Волочиська група, яка складалася з 17-го стрілецького і 2-го кавалерійського корпусів (дві стрілець-

кі, три кавалерійські дивізії і три танкові бригади). Впродовж 17–19 вересня її війська взяли Тернопіль, Сокаль, Броди, Рогатин, 19 вересня вони підійшли до Львова, де зустрілися з німецькими військами, які блокували в місті 15-тисячний польський гарнізон на чолі з генералом В. Лянгером. Іноді внаслідок непорозумінь виникали сутички між гітлерівськими та радянськими військами. Так, 19 вересня німецька артилерійська частина відкрила вогонь по радянській танковій бригаді, унаслідок цього було підбито 3 броньовики, 3 військовослужбовців загинуло і 5 зазнало поранень; німці втратили 2 протитанкові гармати та 4 особи [11, с. 184]. Після переговорів між радянським і німецьким командуванням частини вермахту відійшли з цього району, поступившись містом Червоній армії. 22 вересня 1939 р. після переговорів між радянським командуванням і польським гарнізоном Львова поляки погодилися капітулювати на почесних умовах (гарантія особистої недоторканості, збереження особистого майна, можливість подальшого виїзду за кордон і т. ін.). З 25 вересня 1939 р. 6-та армія Українського фронту продовжувала просуватися на захід, 28 вересня вона досягла річки Сян на відтинку між Білгораєм та Перемишлем.

На прохання союзників у війні проти Польщі радянське командування створило найпотужніше та наймобільніше угруповання на південному напрямі. Тут діяли 4-й і 5-й кавалерійські, 25-й танковий, 31-й стрілецький корпуси, 23-я та 26-а окремі танкові бригади. Ця мобільна і потужна група радянських військ наступала па фронті 110 км із середньою швидкістю 60–90 км на добу. На першому етапі операції, 17–20 вересня 1939 р., вона здобула Коломию, вела бої біля Галича і оволоділа містом Станіслав (тепер Івано-Франківськ), дійшла до річки Стрий, де зустрілася з німецькими військами. На другому етапі операції група повністю перекрила державні кордони Польщі з Румунією та Угорщиною для відступаючих польських військ, а також розпочала прийом від вермахту захоплених ним українських міст. 22 вересня німці передали Червоній армії м. Стрий, 24 вересня – м. Дрогобич. 12-й армії довелося вести бойові дії з окремими польськими загонами, які намагалися пробитися до

кордонів Румунії та Угорщини. Часом ці бої радянські війська проводили у взаємодії з частинами вермахту. Наприклад, 27–28 вересня 1939 р. в районі Журавинець радянські війська спільно з німцями розбили 4-тисячну кінну групу польських військ під командуванням генералів Андерса і Лісовського, що намагалася перейти кордон з Угорщиною (обидва генерали потрапили до радянського полону).

До 25–28 вересня війська Українського та Білоруського фронтів досягли призначених їм рубежів по річках Західний Буг, Сян та інших, зайнявши територію площею 195 тис. кв. км з населенням майже 13 млн. осіб. У наказі наркома оборони СРСР від 7 листопада 1939 року за № 199 відзначалося, що навальним натиском частини Червоної армії розгромили польські війська і в короткий термін виконали свій обов'язок [1]. На честь перемог над Польщею у ряді місць (Бресті, Гродно та ін.) були проведені радянсько-німецькі військові паради. Воєнні дії Червоної армії у Західній Україні та Західній Білорусії тривали 12 днів, глибина просування радянських військ становила від 250 до 350 км.

За даними, оголошеними у виступі Молотова, втрати з боку РСЧА становили 737 загиблими, 1862 пораненими [2]. За сучасними підрахунками вони оцінюються в 1475 осіб безповоротних та 2383 – санітарних. Безпосередньо втрати Українського фронту сягали 2713 чоловік, в тому числі 972 безповоротних та 1741 санітарних [11, с. 179, 213]. За радянськими джерелами, втрати польської сторони сягали 3,5 тис. вбитих та 20 тис. поранених, 452 536 військовослужбовців захоплено у полон, з них 18 789 офіцерів. Безпосередньо на території Західної України полонено 392 334 осіб [5, арк. 21; 6, арк. 103; 7, арк. 44; 8, арк. 31; 10, арк. 124]. Переважну більшість польських полонених рядового складу розпустили по домівках, натомість багато польських офіцерів, відправлених до спецтаборів НКВС, у середині 1940 р. були знищені.

Після укладання радянсько-німецького договору про дружбу і кордони 28 вересня 1939 р. Польща припинила своє існування як держава, її етнічні території потрапили під німецьке правління, а українські і білоруські етнічні землі увійшли до

складу УРСР та БРСР. До сфери радянських інтересів, згідно з договором, відійшла й територія Литви. Натомість Радянський Союз передав Німеччині землі Люблінського і Варшавського воєводства, які були зайняті Червоною армією в ході бойових дій.

Отже, безпосередня підготовка військ Українського фронту до участі у воєнних діях здійснювалась ще до початку Другої світової війни та активізувалась на початку вересня 1939 року. Радянські війська, дислоковані на Україні підготували та здійснили фронтову наступальну операцію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Правда. – 07.11.1939.
2. Правда. – 11.11.1939.
3. Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 9. – Оп. 29. – Спр. 482.
4. РГВА. – Ф. 25880. – Оп. 4. – Д. 2.
5. РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 22.
6. РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 24.
7. РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 25.
8. РГВА. – Ф. 35084. – Оп. 1. – Д. 28.
9. РГВА. – Ф. 37977. – Оп. 1. – Д. 722 25.
10. РГВА. – Ф. 37977. – Оп. 3. – Д. 1226.
11. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооружённых сил: Стат. исслед. – Москва, 2001.
12. Трубайчук А. Ф. Брудершафт двох диктаторів. – К.: Асоціація істориків “Істина”, 1993. – С. 238
13. Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни. – К.: Політвидав, 1968.

Preparing and conducting offensive operation of the Ukrainian Front in September 1939

Hrytsyuk Valeriy (Kyiv, Ukraine)

Resume. The article deals with the issue of military operations initial period of the World War II on the territory of Ukraine. It accentuates that

the direct training of troops of the Ukrainian Front for participation in military operations was carried out before the start of the World War II and intensified in early September 1939. Soviet troops, which had been stationed in Ukraine, prepared and conducted front offensive operation.

Key words: *the Second World War, Ukrainian Front, S. Tymoshenko, military operation, offensive operation*

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СПОГАДАХ ЖИТЕЛІВ ЗАКАРПАТТЯ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОІСТОРИЧНИХ ПРОЕКТІВ

Тетяна ПАСТУШЕНКО (Київ, Україна)

Пастушенко Тетяна. Початок Другої світової війни у спогадах жителів Закарпаття: за матеріалами усноісторичних проєктів; 15 сторінок; кількість бібліографічних джерел – 25; мова українська.

Резюме. У статті представлено локальний досвід переживання Другої світової війни на Закарпатті, а саме коли і з якими подіями місцеві жителі пов'язують початок війни і як вони вписують свої історії у "велику історію" країни. Дослідження виконане на основі усних історій, записаних із жителями Закарпатської області у 2012 році у рамках різних наукових проєктів. Результати дослідження показують важливість для української історіографії вносити зміни до загальної хронології подій війни, змінювати акценти, включати нові транснаціональні і транстериторіальні сюжети.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, Закарпаття, усна історія, біографічне інтерв'ю.

Інтерпретація подій Другої світової війни нині вийшла далеко за межі академічної дискусії істориків і фактично належить до питань національної безпеки України. На пострадянському просторі геополітична боротьба за гегемонію нерідко маскувалася під конфлікт історичних наративів про Другу світову війну й описувалася мовою війни. Тож під час анексії Кримського півострова і війни на Донбасі Росія для виправдання власної агресії активно використовуються в пропаганді риторичку "Великої Вітчизняної війни". Україна у свою чергу також послуговувалася історичними аналогіями боротьби проти нацистської

Німеччини для пошуку підтримки міжнародної громадськості та мобілізації своїх громадян на захист Вітчизни.

Проблематичність використання для сучасної ситуації в Україні емоційних та історичних паралелей з Другою світовою війною полягає в тому, що в українському суспільстві немає єдиного погляду на ці події, а радше існує своєрідна конкуренція серед різних категорій “жертв” і “героїв”. Це стало приводом для політиків і дослідників говорити, що пам’ять про війну для України стала причиною “розколу суспільства” і нової “війни за війну” [15, 17, 20, 21].

Однією з причин подібної “розколотої” пам’яті є тривале домінування в публічному просторі і наукових дослідженнях колоніальної й тоталітарної версії війни у формі концепту “Великої Вітчизняної війни”, яка виключала із суспільного обговорення великі різноетнічні й соціальні групи її учасників та суперечливі події. Всі зусилля переосмислити у пострадянський час Другу світову війну вилилися у спроби “доповнити” цю радянську схему декількома масштабними сюжетами, які головню мали “українізувати” звичну версію подій. І нині, коли Україна намагається із “домініона” перетворитися на незалежну від колишньої російської метрополії державу, вона не може задовольнити суспільного запиту, не дає відповіді на низку гострих питань, не дозволяє повноцінно пояснити деякі важливі події воєнного періоду, заважає вписати “українську Другу світову війну” в глобальний історичний процес [23]. З іншого боку цей модернізований мета-наратив війни написаний на основі підходів національної історії, методу історіописання ХІХ століття. Проте як позбутися недоліків сучасних історичних праць про Україну під час Другої світової війни – недоліків, спричинених десятиліттями існування тоталітарного режиму на цій території, історії бездержавних націй? Як переосмислити, переакцентувати та реструктурувати існуючі історичні наративи? Як один з прикладів – це переосмислення української історії має відбуватися в територіальних і багатоетнічних термінах [24, 27].

Під час вивчення історії з перспективи центру, не враховується специфіка, регіональні, етнічні особливості історії Укра-

їни. На думку Миколи Боровика, чинна історіографія вміщує минуле в таку перспективу, з якої те, що відбувалося колись у Кремлі чи відбувається нині на Банковій, здається важливішим за те, що діється у нас у хаті. Його дослідження матеріалів масштабного усноісторичного проекту, який проводиться в Київському національному Університеті імені Тараса Шевченка, показав, що усталена нині періодизація новітньої історії України (чи, може, просто історії “короткого ХХ століття”) не відповідає змінам у житті більшості населення нашої країни, що відбувалися впродовж цього століття [20].

Ця стаття є розширеним текстом виступу на міжнародній науковій конференції “Початок війни в науковому і суспільному дискурсі” (Ужгород. 1.07. 2016). Її завданням стало представити досвід війни, як його пережили мешканці сучасного Закарпаття. Це є своєрідний приклад погляду на проблему з “перспективи провінції”. У цьому короткому нарисі спробуємо відповісти на головне питання конференційної дискусії, коли для закарпатців почалася війна, і які події вони позначають словом “війна”. Очевидно, що цей досвід виявився відмінним від жителів інших українських територій, і від усталеної схеми Другої світової війни в офіційній вітчизняній історіографії. Тому другим завданням цього дослідження стало показати яким чином очевидці вписували свої спогади в уже усталений наратив.

Джерела та методичні зауваги

Основним джерелознавчим матеріалом для написання цього тексту стали усні історії мешканців Закарпатської області. Це 19 біографічних спогадів, зібраних викладачами та студентами Ужгородського університету для проекту “Особливості примусової праці на Закарпатті під час угорської окупації (1939–1944) та її сучасне відлуння” [27]. Ще два інтерв’ю вдалося знайти в колекції навчальної лабораторії “Центр усної історії” Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Вони були записані у рамках студентського проекту “Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання” [19]. Усна історія – це сучасна міждисциплінарна методика досліджень та метод збирання, зберігання та інтерпретації спогадів людей,

свідків та учасників подій минулого. Нині фахівці вже давно відійшли від сприйняття цих розмов зі свідками лише як джерела фактів, а розглядають оповіді очевидців як соціально сконструйовані наративи, які дають інформацію для широкого спектру інтерпретацій. Німецький філософ Йорн Рюзен визначає усну історію як *штучно-методичний засіб для одержання історичних знань із пам'яті учасників і очевидців подій. "Це важливе джерело для вивчення механізмів індивідуальних спогадів як елементу історичної культури на перетині між спільною та індивідуальною біографією. Особливу роль у суспільній історичній культурі відіграють презентовані усно спогади як свідчення значущих історичних подій – насамперед тих, хто пережив великі катастрофи"* [26]. Методика усної історії нині є одним із найпродуктивніших способів написання неполітичної історії, історії з позиції пересічних мешканців, показати повсякденні практики переживання складних історичних подій.

Треба зауважити, що інтерв'ю, використані для цього дослідження, були записані у різний спосіб. Судячи з оприлюднених матеріалів, основним критерієм відбору інформантів у проекті про примусову працю на Закарпатті був пережитий досвід виконання "трудгущ" – різноманітних трудових повинностей угорської влади в 1939–1944 рр., а темою розмови – реконструкція подій, пов'язаних із залученням до праці місцевого цивільного населення. Розмову спрямовували запитання інтерв'юєрів і, відповідно, створювали саму структуру оповіді. **Відбір респондентів** у проекті "Центру усної історії" КНУ був зорієнтований насамперед на представників цивільного населення, які не мали досвіду участі в бойових діях [19]. Розмова велася за методикою біографічного напівструктурованого інтерв'ю, яка передбачає існування довільної частини інтерв'ю, співрозмовнику пропонувалося спробувати самостійно розказати історію свого життя (автобіографію). А після закінчення цієї частини розмови інтерв'юєр задавав питання. Саме ця перша частина розповіді вважається найбільш цінною для подальшої дослідницької інтерпретації. На практиці, інтерв'ю, записані у рамках студентської практичної роботи для Центру усної історії КНУ

в Ужгороді та Сваляві, також мають форму розповідей, спрямованих інтерв'юером, оскільки респонденти не могли самостійно розказати про своє життя. Тож у підсумку для дослідження ми маємо 21 інтерв'ю з жителями сучасної Закарпатської області (19 чоловіків і 2 жінки, 1922–1928 р. н.) у вигляді розширених відповідей на питання про їх життя під час війни.

Наступні методичні зауваги стосуються специфіки біографічної оповіді. Нині вже не потребує додаткового пояснення засаднича ідея Моріса Гальббакса, про те, що індивідуальна пам'ять людини є соціально обумовленою. І “колективна пам'ять надає своєрідного необхідного «коду» до інтерпретації власного біографічного досвіду та його перетворення в елемент самосвідомості, що є спільним з культурою пам'яті, в якій цей індивід функціонує” [18, 73]. Дискусійним залишається питання про взаємовідносини між колективною і індивідуальною пам'яттю. Наприклад, Гарольд Вельцер вважає, що біографічна пам'ять формується в постійній інтеракції нашої зовнішньої особистісної автономії, а також зовнішніх впливів, які найчастіше ми не усвідомлюємо. Більше того, на його думку біографічний досвід кожного разу по-новому переформатовується і презентується відповідно до наративів і нормативних потреб, а також знань, які були набуті пізніше [20]. Одночасно, Микола Боровик, на основі аналізу понад 300 інтерв'ю з проекту ЦУІ КНУ “Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання” дійшов висновку, що персональні спогади, які спираються на особистий досвід, встановлюють кордони для маніпуляцій, які дуже складно можуть бути подолані офіційною ідеологією [14]. Для нашого дослідження важливо врахувати, що інтерпретуючи розповіді жителів закарпатських міст і сіл, ми маємо справу як із особисто пережитим досвідом війни, відмінним від іншої території України, так і усталеними колективними уявленнями місцевої спільноти про цей час.

“Коли мадяри прийшли в наше село...”

Радикальні зміни у своєму житті більшість опитаних пов'язують із початком окупації Угорщиною території Карпатської України, яка після Першої світової війни входила до Чехосло-

ваччини. Один з найстарших інформантів, Іван Келеманік із села Зарічево про це говорить такими словами: "Коли мадяри прийшли у наше село, я мав уже 17 років. Як і мої односельці працював у Печені на лісоскладі" [3]. Ще більш точно, за допомогою пасивної форми, передав контекст цих подій Василь Гапка із села Лумшори: "Як нам жилося? Добре, коли тут була Республіка Чеська, а потім наше Закарпаття оддали мадярам" [4]. Ідеологічний і науковий термін «окупація» вживає Василь Пагіря для характеристики обставин, за яких він потрапив на примусову працю: "А в 1939-му році, як мадяри прийшли, окупували Закарпаття повністю. Ну і тоді почалася та окупація, почали нас водити на будівництво тої «Арпад-лінії», і там я деякий час працював, бо забрали вшиткіх" [5].

Коли мадяри прийшли, січовиків в'язали...

Невелика кількість інформантів (всього троє) як відправну точку своєї оповіді про війну згадують Карпатську січ. Найбільш повно, з поясненням, хто такі були січовики, розповів це Василь Требуца із села Зарічево: "В період існування Карпатської січі було багато охочої молоді вступати до лав січовиків, боротися за свободу і незалежність. Мене туди не взяли, бо не було мені 18 років. Було гасло: "Як мине 18 літ, то вступимо у «Карпатську січ». Окупанти жорстоко розправилися із січовиками" [6]. Інший мешканець цього села, Іван Сивохоп, на декілька років молодший за Василя, згадує січовиків як перших жертв угорської влади: "Коли мадяри прийшли, січовиків в'язали. Вантажили у машину, везли і кидали в річку. Учителю Опаленику з Ворочева видовбали очі, вбили і кинули в річку там, коло водокачки" [7].

Михайло Гаврилико також описує діяльність і розправу над січовиками як першу драматичну подію, пов'язану з війною та окупацією: "У село Білки угорські війська увійшли 15 березня 1939 року. Відразу почали переслідувати тих, хто підтримував Карпатську Україну, січовиків. У селі була сильна січовицька організація, в уніформі по селу марширували. Січовиків забрали, як потім розказували, знущалися били. Чотирьох січовиків у формі розстріляли у частині села під назвою

Піньковиця. Один з мертвих січовиків лежав на кущі. Один з розстріляних був учитель із села Лоза на прізвище Галас, його племінник Хіміч ще досі працює в Ужгороді в університеті. Їх видали, очевидно. Представники угорського населення, котре жило в селі. Ходили навіть по горах, шукали партизан” [11]. Із коротких цитат свідків видно, що діячі Карпатської січі представляли соціально активну та освічену верству місцевого населення. Разом з тим відсутність сюжетів про збройний опір січовиків підкреслює драму окупації і сваволу загарбників.

Життя людей змінилось на гірше

У свідків, не заангажованих до місцевого політичного життя, також важливою складовою оповіді про початок окупації є негативний опис іноземної влади, поганого ставлення угорської цивільної влади та війська до місцевих селян і відвертих знущань над ними. “Прийшовши на нашу територію, мадяри не дуже довго звикали до нових «володінь», одразу відчували себе хазяями. У нас у селі творився хаос – де зустрічали солдатів на своєму шляху, там були сутички... Над простим населенням знущались, били і в обличчя, і по тілу. За що? А просто так. Одягнений недобре, посміхнувся, не посміхнувся, не так подивився, зовсім не глянув. Це все супроводжувалось голосним сміхом, ніби солдати до цирку приїхали, а ми – ведмеді на велосипедах”[9] – згадував Юрій Мулеса із села Зарічево. Іван Пелех розмірковував: “Не знаю, як на решті окупованої території, проте в нашому селі угорці розважалися сповна та залишили серйозний слід після себе. При мадярах нам жилося дуже тяжко. Не любили вони нас, усе казали, що мадярський хліб їсте. Жандарми були злі. Дуже часто били людей за ніщо” [10].

Важливу роль в описі драматичних змін відіграє порівняння з тим, як жилося до війни, “за Чехословаччини”: “Життя людей змінилось на гірше. Це було видно і по одягу і по взуттю, яке стали знову виготовляти на дерев'яній підосшві. За Чехословаччини люди жили вільно, виїжджали на заробітки, наприклад, до Праги, добре заробляли, привозили додому гроші. Чехословаччина дбала про освіту, а Угорщина їй менше уваги приді-

ляла”[8]. “Як нам жилося? – перепитує Василь Гапко. – “Добре, коли тут була Республіка Чеська”[4].

Значно ширше показує драму місцевого населення під час війни на прикладі власної родини Іван Гонда: “Період окупації для мене – період великих втрат. Один з братів був у армії Людовіка Свободи, інший втік до Росії, в пошуках кращого життя. І я його більше не бачив. Правда, у 1944 році він проїжджав мимо села і залишив записку, кинув із поїзда, про те, що не зміг зайти додому”[11].

Складність вміщення локального досвіду в контекст “великої історії”

Не зважаючи на спільну для усіх оповідачів стратегію починати оповідь про війну та про окупацію від того, як “прийшли мадяри” чи від Карпатської січі, такого слова як “війна” вони ще не вживають. Показовим у цьому плані є уривок з інтерв’ю з Василем Гапком, який наводимо повністю: “Як нам жилося? Добре, коли тут була Республіка Чеська, а потім наше Закарпаття оддали мадярам. Пішли гоненія. Багато людей втекло в Росію ще до війни, що почалася в червні 1941 року” [4]. Тобто війна була між Німеччиною і Радянським Союзом, коли були активні бойові дії. А оскільки мадяри просто “прийшли”, село ніхто не боронив – такі події складно асоціювати з усталеним зразком війни, як вона подавалася в наративі про “Велику Вітчизняну війну”.

Як твердить польська соціологиня Анна Вилегала, авторка дослідження про пам’ять поляків в Україні під час Другої світової війни, що “оповідачі, особливо з маленьких сіл та містечок, здаються в певний спосіб загубленими в прецизійному окресленні політичних змін, які відбувалися впродовж війни” [15, 85]. Подібні висновки можна зробити і щодо інтерв’ю, записаних на Закарпатті. Показовим у цьому плані є інтерв’ю Михайла Цімболінця із Сваляви, де він разом з онучкою, студенткою історичного факультету, намагається включити в світовий контекст події, свідком яких він був, коли влада в Карпатській Україні переходила “без війни” від однієї держави до іншої.

“Ходив у школу до п’ятого класа, а потім почалася воюйна, та воуська зайняли школи, і ми дома ходили с коровами. Войска прийшли. Чиські війська... Бо німець уже начав войну із Польшов, і начит договор бов, что обоу они начали лем двадцат пять років послі першої вуйни світової. Двадцать п’ять років туй мали боти чехи. Чесько-Словинська республіка. Но а потом, начить, начав войну с поляками і значит... А чехи пак з німцьом не войовали а честно отступилися. Розумієш ня? Обшим то, обшим без войни. Уйшли вон утсіть з Закарпаття, чехи уйшли вон і прийняли мадяри. Мадяри зайшли сюда”[1].

Коли ж інтерв’юер спробував уточнити про які події іде мова і застосовує їх наукову назву – це просто заводить оповідача у безвихідь:

“Інтерв’юер: А якого року Ви не помните?

Михайло Цимболінець: Нить я не помню, Мирочько.

Інтерв’юер: Значит так, скажіть, будь-ласка, а як Вам жилося до війни?

Михайло Цимболінець: До войни?

Інтерв’юер: Аяйно. – Ми розглядаємо Другу Світову войну.

Михайло Цимболінець: Другу Світову?

Інтерв’юер: Аяйно.

Михайло Цимболінець: Та, та як дома сь ме то...батько робив у Лісокомбінаті”[1].

Подібні проблеми із пригадуванням подій, які б можна було назвати словом “війна” виникли і у жительки Ужгорода Олени Кіселі, яка народилася в Словаччині і переїхала сюди у 1938 році, коли мати вдруге вийшла заміж. Відповідаючи на питання “Як для вас почалася війна?”, вона сказала: “Як война почалась... Ми тут мало зналі, потому що ми только слыхалі, що напал немец на Руссію. А ми нічо не віділі. Ми только віделі, когда оні машинами, мотоцикламі і по центральной дороге ходілі. А оні нас не трогалі. Нікто ніково не трогал, каждый себе ехал по своей дороге. Ми жили тут, как жили. А потом... Ми тогда уже слыхалі, що отступають, отступають всьо время, немци. Уже тіхо, уже вроде стрільби нема, не чути нічого. Та бежим сюда, не только я, там много нас вискочіло оттуда. Пошли, відім, шо ідут

наши уже, ідут оттуда, оттуда з Доманінцев, пешком. Пеша, пеша. Танкі пошлі відно другой стороной” [2].

Тобто знову бачимо стійкі асоціації, що війна – це між німцями та росіянами, початок якої “ми нічо не віділі”. Тому оповідачка далі відразу переходить до подій 1944 р., коли жителі Ужгорода вже стали свідками німецько-радянської баталії й німці відступали, а червоноармійці наступали: “відім, що ідут наши уже, ідут колонами, колонами”. А до того місцеве населення “жили тут, как жили”. Тобто в їх особистому житті нічого радикально не змінилося, отже це не “війна”. Інтерв’ю з Оленою Кіселі показове у тому плані, що їй вдалося почасти віднайти місце свого локального досвіду у “великій історії” “Великої Вітчизняної війни”. Вона згадує про напад Німеччини на Радянський Союз, хоча особисто “ми нічо не віділі”, а також у її розповіді присутній фінальний сюжет про зустріч з “нашими”, тобто визволення і закінчення війни. В інших інтерв’ю жителі Закарпатської області бійців Червоної армії називають просто “руськими”, “прийшли руські” [1], демонструючи таким чином відмінну ідентичність.

Оповідачі також відчувають певні проблеми і з визначенням власної ідентичності. У спогадах свою місцевість інформанти зрідка вживають офіційну назву “наше Закарпаття”, “Карпатська січ”, але найчастіше безособово “наша територія”, “наше село”, “тут”. Одна з інформанток намагається такий феномен тим, що “наша страна нікогда не була чіась. Тут билі чехі сколько лет, потом мадяри булі, ну і...” [2]. Опитані свідки чітко відокремлюють себе від угорців (мадяр), від чехів та словаків, від росіян та інших народів, інколи вживаючи слово “русини” [1], але одночасно не вживають як самоназву і слово “українці”, демонструючи таким чином свою окремішність від центру та інших регіонів України.

Висновки

Матеріали усноісторичних проєктів, проведених серед жителів Закарпатської області наочно показали, що у презентації подій Другої світової війни важливу роль відіграє особистий

досвід інформанта і культура пам'яті – укорінення індивідуальної оповіді в суспільно встановлених нараційних зразках. Всі оповідачі вибудовували розповідь про початок війни від березня 1939 року, але залежно від спільноти, до якої вони себе зараховували, а також від індивідуального досвіду, точкою відліку обирали Карпатську січ або “прихід мадяр”. Труднощі виникали на етапі, коли інформантам потрібно було свій локальний досвід вмістити у загальноукраїнську історію. І цей факт важливий сигнал для вітчизняних гуманітаріїв не лише з точки зору необхідності вносити зміни до загальної хронології подій війни, змінювати акценти, включати нові сюжети з різних прикордонних територій. Він вказує на хибність національного підходу до історії України загалом. Адже, для прикладу, історію Карпатської України неможливо описати сюжетами лише про українців, оминаючи чехів, словаків, угорців, євреїв, ромів та німців. У нинішній ситуації це досить складне завдання для українських істориків: полишити національний підхід до історії своєї держави після десятиліть пригнічення національних наративів комуністичною владою. Але творення транскультурних і транстериторіальних наративів – це ще шлях подолати ізоляціонізм і провінційність вітчизняної історіографії, що їх накидали їй протягом десятиліть існування “залізної завіси”. Це можливість бути частиною об'єднаної Європи, знайти своє місце серед європейської та світової історичної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інтерв'ю з Цімболинцем Михайлом Дмитровичем 03.01.2012 р. Свалява // Архів Центру усної історії Київського національного університету (ЦУІ КНУ), колекція 1, одиниця зберігання 135.
2. Інтерв'ю з Киселі Оленою Адальбертівною, 05.01.2012 р. Ужгород // Архів, ЦУС КНУ, к. 1, од. зб. 118.
3. Спогади Келеманіка Івана Ілліча, 1922 р. н., с. Зарічево // У рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття

- 1939–1944 років / Упоряд. О. Грицак, р. Офіцинський. – Ужгород: ІВА, 2013 – С. 52–53.
4. Спогади Гапака Василя Васильовича 1926 р. н. с. Лумшори // У рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд. О. Грицак, р. Офіцинський. – Ужгород: ІВА, 2013 – С. 46 – 48.
 5. Спогади Пагірї Василя Васильовича. 1923 р. н. с. Щербовець У рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд. О. Грицак, р. Офіцинський. – Ужгород: ІВА, 2013 – С. 73.
 6. Спогади Требуци Василя Юрійовича, 1923 р. н., с. Зарічево // У рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд. О. Грицак, р. Офіцинський. – Ужгород: ІВА, 2013 – С. 65–66.
 7. Спогади Сивохопа Івана Михайловича, 1925 р. н. с. Зарічево: У рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд. О. Грицак, р. Офіцинський. – Ужгород: ІВА, 2013 – С. 64.
 8. Спогади Гаврилика Михайла Петровича 1925 р. н., с. Білки // У рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд. О. Грицак, р. Офіцинський. – Ужгород: ІВА, 2013 – С. 41–42.
 9. Спогади Мулеси Юрія Петровича, 1924 р. н., село Зарічево. // У рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд. О. Грицак, р. Офіцинський. – Ужгород: ІВА, 2013 – С. 58–59.
 10. Спогади Пелеха Івана Михайловича, 1926 р. н. с. Ганичі // У рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд. О. Грицак, р. Офіцинський. – Ужгород: ІВА, 2013 – С. 63–64.
 11. Спогади Гонди Івана Васильовича 1929 р. н. с. Зарічево // У рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939–1944 років / Упоряд. О. Грицак, р. Офіцинський. – Ужгород: ІВА, 2013 – С. 51–52.
 12. Borovyk M. Invented war: memory of World War II as a factor of collective identity in Ukraine // Anna Wylegala (eds.) working

- title: «The Burden of the past: History, memory and identity in contemporary Ukraine» (manuscript).
13. Jilge W. The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986 /1991–2004 /2005) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas/Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, München – 2006 – Band 54 – p. 50–81.
 14. Wylegała A. Podzielona czy zróżnicowana? Jeszcze raz o pamięci społecznej na Ukrainie (z tożsamością w tle) // *Kultura i Społeczeństwo* – 2015 – № 2 – S. 99–116.
 15. Wylegała Anna Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich «ziem odzyskanych» – Torun, 2014 – S. 73
 16. Боровик М. Міт революції і нова схема української історії // *Критика* – 2011 – № 7–8 (189–190) – С. 16–17.
 17. Боровик М. Память про війну в усних джерелах (на матеріалах проекту «Україна в Другій світовій війні повсякденний досвід виживання») // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* – К. 2012 – N. 111 – с. 4–6.
 18. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы // [Електронний ресурс] *Неприкосновенный запас* – 2005 – 2–3(40–41). [Режим доступу]: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html>
 19. Гриневич В. Війна за війну // [Електронний ресурс] *Критика*. – 2012 – червень 2012. – 6 (176). [Режим доступу]: <http://krytyka.com/ua/articles/viyna-za-viynu>
 20. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества // [Електронний ресурс] «Неприкосновенный запас» – 2005 – № 2–3(40–41). [Режим доступу]: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gri24-pr.html>;
 21. Патриляк І. Між двома проваллями: Україна у роки Другої світової війни // *Проблеми всесвітньої історії* – 2016 – № 1 – С. 171.
 22. Плохій Сергій. Між історією та нацією: Павло Роберт Магочій і переосмислення української історії. [Електронний

- ресурс] Критика – 2011 – жовтень. [Режим доступу]: <https://krytyka.com/ua/articles/mizh-istoriieyu-ta-natsiieyu-pavlo-robert-magochiy-i-pereosmyslennya-ukrayinskoji-istoriji>.
23. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів: Літопис, 2010 – 358 с.
24. У рабстві: усні історії примусових робітників із Закарпаття ц 1939–1944 років / Упоряд. О. Грицак, р. Офіцинський. – Ужгород: ІВА, 2013 – 166 с.
25. Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Каппелер; пер. з нім. – К.: К. І. С., 2011 – 417 с.

Beginning of the World War II in memories Transcarpathian's inhabitants: Based on oral history projects

Tetiana Pastushenko (Kiev, Ukraine)

Summary. *The article presents the local experience of World War II in the Carpathian region. Namely when and what events attributed resident of region to the outbreak of war and how are they entered their history into the “big history” of the country. The study was based on oral histories recorded by residents of the Transcarpathian region in 2011–2012 years. The results show the importance for the Ukrainian historiography change the focus to include new transnational and trans territorial subjects*

Keywords: *World War II, occupation, Transcarpathia, oral history, biographical interviews.*

РЕЦЕНЗІЇ

Kónyová Annamária. Kapitoly k dejinám reformovanej cirkvi na Východnom Slovensku. – Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej university, 2015. – 164 s. (Коньова Аннамарія. Нариси з історії реформованої церкви на Східній Словаччині. – Пряшів: Видавництво Пряшівського університету, 2015. – 164 с.)

Процес Реформації у словацьких землях монархії Габсбургів є багатим і насиченим. Це справді яскрава сторінка в історії Центрально-Східної Європи. Як відомо, упродовж XVI ст. на теренах словацьких земель було прийнято три символи віри: “Confessio Pentapolitana”, “Confessio Heptapolitana” та “Confessio Scerusiana”. Вони стали основою протестантизму серед словаків. Кульмінацією цих процесів можна вважати засідання Жилінського синоду (березень 1610 р.), що конституював віросповідні засади та організаційну структуру протестантизму на словацьких землях. З другої половини XVI ст. католицька церква і Габсбурги повели рішучий наступ на послідовників протестантизму, що отримав назву Контрреформація.

Саме історії реформованої церкви на теренах Східної Словаччини і присвячена книга нарисів знаної пряшівської дослідниці Аннамарії Коньової.

Цю проблему авторка вже спорадично висвітлювала в окремих наукових збірниках та часописах, однак опрацювання нового матеріалу спонукало до редагування та систематизації уже оприлюднених публікацій. Крім уже опублікованих шести студій, до книги додалися дві нові розвідки, зокрема про розвиток кальвіністської освіти на прикладі реформованої школи в Кошицях та про діяльність Зузани Лорантфі (вдови трансильванського князя Дердя І Ракоці – І. Л.) в умовах поширення протестантизму в Угорщині.

Логічною і продуманою є структура роботи. Тут зримо виділяються три основні частини. Перша торкається розвитку та особливостей кальвіністської Реформації на теренах Східної Словаччини, зокрема в містечках, вільних королівських

містах і серед словацького населення (нариси “Перші реформовані синоди та віровизнання у Верхній Угорщині в XVI ст.”, “Співіснування лютеранів та кальвіністів у Верхній Угорщині у Ранній новий час”, “Релігійний розвиток у верхньоземплінських містечках у XVI-XVII ст. у світлі канонічних візитацій”, “Кальвіністська Реформація і словацькі кальвіністи на Східній Словаччині до XIX ст.”).

Другу частину презентує розвідка, присвячена проблематиці шкільництва та функціонування досі маловивченої діяльності так зв. реформованої школи (“Кальвіністська освіта на прикладі реформованої школи в Кошицях у XVII ст.”).

Третю частину наповнюють три студії, що висвітлюють питання конфесіоналізації шляхти, зокрема ролі шляхти та аристократії в історії Реформації та Контрреформації (“Трансильванська княгиня Зузана Лорантфі та реформована церква у Верхній Угорщині”, “Роль шляхти в історії реформованої церкви в Земплінській жупі в XVI-XVII ст.”, “Контрреформаційна діяльність Софії Баторі на Земпліні”).

Суттєво увиразнює роботу додаток, де наведено зразки канонічних візитацій, основні постулати синодів, заповіт Зузани Лорантфі від 30 жовтня 1659 р., нововведення у сфері освіти на прикладі реформованої школи в Кошицях від 1656 р.

Символічно, що книжка вийшла напередодні відзначення 500-літнього ювілею початку Реформації, який припадає на осінь 2017 р. Вона є цінним внеском у вивчення величної і трагічної водночас сторінки в історії Словаччини.

Ігор Ліхтей

Rovenský Jozef - Víttek Peter - Harbuřová Ľubica - Vajó Július - Čech Pavel - Bernadič Marián. Ruskí a ukrajinskí lékaři v Česku a na Slovensku. - Bratislava: Slovak Academic Press, 2016. - 75 s. (Ровенський Йозеф - Вітек Петер - Гарбульова Любиця - Вайо Юліус - Чех Павел - Бернадич Мар'ян. Російські та українські лікарі в Чехії та Словаччині. - Братислава: Словак Академік Прес, 2016. - 75 с.)

Останнім часом науковці Словаччини та Чехії дедалі частіше звертаються до вивчення теми російської та української еміграції на теренах колишньої Чехословаччини. Чи не найбільший внесок у вивчення цієї проблеми зробила відома пражська дослідниця, директор Інституту історії Пряшівського університету у Пряшеві доцент Любиця Гарбульова. До сфери своїх зацікавлень вона залучає і обдаровану молодь, колег та однодумців.

Так, зовсім нещодавно побачила світ книжка “Російські та українські лікарі в Чехії та Словаччині” (2016), яку Любиця Гарбульова видала у співавторстві з відомими словацькими та чеськими лікарями-науковцями Йозефом Ровенським, Петером Вітеком, Юліусом Вайо, Павлом Чехом та Мар’яном Бернадичем. Видання містить ґрунтовну розвідку Любиці Гарбульової “Діяльність російських та українських лікарів на теренах Чехословаччини (1920–1945)” та біографічні довідки про життя і самовіддану працю українських та російських медиків, більшість із яких волею долі була змушена нести свою високу місію в екзилі.

Так, з розвідки Л. Гарбульової довідуємося про початки російської та української еміграції у Чехословацькій республіці, а саме з літа 1921 року. Науковиця скрупульозно й докладно простежує причини, які штовхали українську та російську інтелігенцію на виїзд за кордон, зокрема наголошує, чому чимало з них опинилися саме в Чехословаччині і яку моральну підтримку та соціальну допомогу їм при цьому надавав тамтешній демократичний уряд. У цьому контексті згадано про безпрецедентні можливості для навчання, підвищення кваліфікації за фахом тощо у вишах Праги, Брна та Братислави, а також про подальшу долю абітурієнтів та слухачів: їх працевлаштування, зацікавлення, участь у суспільно-громадському житті молодії Республіки і под. Суттєво увиразнюють розвідку Л. Гарбульової фотокопії з Національного архіву Чеської Республіки у Празі, зокрема про дотації для “Товариства українських лікарів” у червні 1923-го та в лютому 1924-го років. Знаходимо тут і перелік членів правління “Товариства російських лікарів” у 1935 р., або, до

прикладу, титульну сторінку першого числа часопису "Русській лікар в Чехословаччині" (май, 1934).

Цікаво також, що українська та російська еміграційна лікарська хвиля в Чехословаччині спостерігалася й після 1945 року й була пов'язана передусім з родинно-побутовими причинами. Тоді як після розпаду Радянського Союзу і до наших днів обдарована українська і російська молодь намагається здобути медичну освіту у вишах Чехії і Словаччини і працевлаштуватися там.

Левову частку книги складають енциклопедичні статті про українських та російських лікарів. Серед когорти наших співвітчизників знаходимо такі імена, як: Степан Денисенко (1892-?), повітовий лікар у Ружомберку; Юрій Добриловський (1891-1955), відомий гінеколог, що десятиліттями працював у Празі; Євгеній Феофілович Дюков (1894-1951), обдарований лікар і музикант з нелегкою долею, що працював у Празі та її околицях і був переслідуваний органами гестапо та СМЕРШу; Михайло Пилипович Гончаренко (1894-1968), що трудився стоматологом у Празі та Карлових Варах; Іван Горбачевський (1854-1942), відомий учений, що зробив внесок у розвиток біохімії, гігієни та епідеміології; Степан Літов (1895-1966), анатом і лікар-практик, який, крім Праги, ціле десятиліття працював на Закарпатті (Загаття, Мукачево, Нижні Ворота); Василь Наливайко (1886-1936), хірург у Празі та ін.

Згадані в книзі й вихідці із Закарпаття. Так, кілька років у Братиславі працював і відомий закарпатський лікар, професор Ужгородського університету Олександр Васильович Фединець (1897-1987); у Кошицях трудилися лікарі-науковці Андрій Владимир (1924-2014) з Великого Березного, а також ужгородці Андрій Рихло (1927-2005) й Корнелія Кунайова (1935 р. н.); у Братиславі, Попрадї та Нітрі працював Михайло Мандзюк (1903-?) з Великого Бичкова.

До більшості з біографічних довідок подано світлини, однак, на жаль, не до всіх. Матеріал також подано нерівномірно, деякі імена, факти потребують уточнень і коментарів. Тож ще багато роботи попереду. Попри це, вченими здійснено величезну робо-

ту, піднято на поверхню незвіданий пласт матеріалу, який, сподіваємося, обростатиме новими відомостями та даними, адже за всім цим стоять людські долі, непересічні особистості.

Георг Лихтей

Петрушенко О. Ф., Мельник В. М. Українці та українська мова у Словаччині. – Вінниця: Друкарня Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова, 2016. – 40 с.

Нещодавно узріло світ науково-популярне видання “Українці та українська мова у Словаччині”, авторами якого стали родина Петрушенків-Мельників: Олена Федорівна Петрушенко, ст. викл. кафедри українознавства Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова, та Віктор Мирославович Мельник, студент юридичного та філософського факультетів Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Цікаво, що обдарований студент має також закарпатське коріння, адже його дідусь – знаний учений, доктор історичних наук, професор Василь Михайлович Мельник (1930–1992), дослідник історії Закарпаття та Східної Словаччини.

Книга простежує поширення української мови на теренах Словаччини та окреслює його політичне значення, подає етнографічну характеристику розселення українців, визначає спільне й відмінне у словацько-українському політичному дискурсі на сучасному етапі. В анотації зазначено, що книжка є першою спробою подати опис етнографічних кордонів українців у Словацькій Республіці. Головний авторський акцент робиться на потребі використання української мови в сучасному словацькому політикумі, адже українська є автохтонною для великої кількості населення Пряшівського та Кошицького країв. Визначається велика роль греко-католицької церкви, адже це також дає змогу з'ясувати етнічну приналежність жителів Східної Словаччини.

Однак етностатистичні дані є не дуже втішними. Автори аналізують показники, що свідчать про суттєве зниження кількості українського населення на Східній Словаччині за останні

майже сто років. Культурно-мистецьке та суспільно-громадське життя українців тут нині не є таким насиченим, як, скажімо, ще два десятиліття тому, і тримається переважно на яскравих особистостях, ентузіастах. Серед них, до прикладу, Іван Яцканин – прозаїк, публіцист, перекладач, редактор часопису “Дукля”, академік НАН України, столітній літературознавець Микола Неврлий, академік НАН України, фольклорист і культуролог Микола Мушинка та деякі інші освітяни, науковці, письменники, які є представниками переважно старшої генерації і нащадки яких часто-густо навіть не володіють українською мовою.

Більшість колишніх представників української національності зараз записуються русинами або словаками. Чимало з них через несприятливі соціально-економічні чинники виїжджають до інших країн (Чехія, США, Канада). У чималій кількості греко-католицьких храмів правлять літургію не українською чи церковнослов'янською мовами, а словацькою тощо. Непроста ситуація тут і у сфері освіти: дитячих садків, початкових та загальноосвітніх шкіл тут майже не залишилося. Українське відділення філософського факультету Пряшівського університету поповнюється в основному за рахунок абітурієнтів з України, передусім із Закарпаття. Разом з тим, чимало обдарованих фахівців (медиків, хіміків, фізиків...) з України, вивчивши досконало словацьку мову, успішно працевлаштовуються на теренах Словаччини.

Книжка є надзвичайно актуальною, написана на злобу дня. Автори пропонують кілька можливих варіантів виходу з такої критичної ситуації: запровадження програми обміну науковим та творчим потенціалом; надання Україною державної підтримки для національно-культурного відродження українців у Словаччині; заснування в Ужгороді науково-дослідного інституту словацької україністики та Словацького інституту в Києві тощо.

Варто зауважити, що видання щедро ілюстроване. Тут містяться мапи, фото з життя української громади в минулому та в сучасності, портрети видатних діячів та науковців, які досліджували етнічні процеси у Східній Словаччині. Автори

переконані, що в разі цілеспрямованої роботи з боку України Східна Словаччина може стати плацдармом для європейського іміджу української мови.

Ігор Лихтей

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **АНДРУСЯК Ярослав Ярославович** – кандидат історичних наук, ст. викладач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ “Ужгородський національний університет”.
2. **БОРОВЕЦЬ Іван Іванович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.
3. **ВІДНЯНСЬКИЙ Степан Васильович** – доктор історичних наук, професор, член-кор. НАН України, завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.
4. **ГРИЦЮК Валерій Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент Національного університету оборони України ім. І. Черняховського, м. Київ.
5. **ДАНИЛЕЦЬ Юрій Васильович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ДВНЗ “Ужгородський національний університет”.
6. **ЛИСЕНКО Олександр Євгенович** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.
7. **LITVIAKOVÁ Zuzana** – Department of Archaeology Faculty of Philosophy Comenius University Gondova 2 P. O. BOX 32, 814 99 Bratislava Slovakia litviakova.z@gmail.com
8. **ЛІХТЕЙ Ігор Михайлович** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ “Ужгородський національний університет”, координатор Центру історичних студій з богемістики і словакістики ДВНЗ “Ужгородський національний університет”.

9. **МЕЛЬНИК Віктор Мирославович** – студент відділення політології філософського факультету та юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вчений секретар Міжнародного центру громадянської політології при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, член Української асоціації зовнішньої політики, член Національної спілки журналістів України
10. **ПАСТУШЕНКО Тетяна Вікторівна** – кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України, tetiana_p@ukr.net
11. **ПЕНЯК Павло Степанович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

I-90 Історичний часопис з богемістики і словакістики / Міністерство освіти і науки; ДВНЗ “Ужгородський національний університет”; Центр історичних студій з богемістики і словакістики; Комісія істориків України і Словаччини; [редкол.: І. М. Ліхтей (відповідальний редактор), Г. В. Боряк, С. В. Віднянський, Л. Гарбульова, В. Доубек, П. Коня, М. М. Кріль, Є. П. Серапіонова, П. Шворц, Я. І. Товгин та ін. ; упоряд. І. М. Ліхтей]. – Видавництво ТІМРАНИ, 2016. – Вип. 6. Політичне закулісся війни та миру в історії словаків і чехів. –

Шостий випуск “Історичного часопису з богемістики і словакістики” продовжує розвивати тему українсько-чесько-словацьких взаємин у суспільно-культурному дискурсі. Основу пропонованого видання склали матеріали міжнародної наукової конференції “Україна і Словаччина на початку Другої світової війни: міфи, реалії, пам’ять”, що відбулася в рамках засідання Комісії істориків України і Словаччини (Ужгородський національний університет, 1-2 липня 2016 року).

Для науковців, учителів, студентів, усіх, хто цікавиться світовою історичною спадщиною.

ISBN 978-617-596-053-0 (серія)

ISBN